

**Завдання та методичні рекомендації до вивчення дисципліни в
умовах дистанційного навчання
доц. Дружиніна І.А.**

Спецкурс «Психолого-педагогічні аспекти подолання кризи ідентичності студентів-психологів» (4 курс спеціальність «Психологія»)

Навчальне навантаження - 12 год. лекцій

Тема 1. Провідні підходи до вивчення феномену ідентичності та ідентифікації – 6 год.

Тема 2. Поняття кризи ідентичності – 2 год.

Тема 3. Професійно-особистісне становлення майбутнього психолога – 4 год.

**Тема 1. Провідні підходи до вивчення феномену ідентичності та
ідентифікації**

1. Поняття ідентичності у психології.
2. Аналіз сучасних психологічних підходів до розуміння поняття ідентичності.
3. Структура та види ідентичності.
4. Поняття ідентифікації у психологічних дослідженнях.

Проблема ідентичності постає в контексті сучасних досліджень розвитку і функціонування особистості в життєвому та професійному просторі. Звернення до даної проблематики диктується актуальністю співвіднесення власного внутрішнього світу із зовнішньою реальністю в ситуації трансформації різних сфер життя суспільства, а також посиленням інтересу до питань сенсу життя, самовираження, самореалізації, вибору, побудови істинного образу Я та його відповідності життєвому втіленню.

Термін "ідентичність" у вітчизняній психологічній літературі вживається доволі часто, проте при визначенні самого поняття ідентичності стикаємось з труднощами, пов'язаними з неоднозначністю його трактувань.

Так, у "Словнику практичного психолога" ідентичність визначається як "відчуття самототожності, власної істинності, повноцінності, причетності до світу та інших людей. Відчуття набуття, адекватності і стабільного володіння особистістю власним Я незалежно від змін останнього і ситуації; здатність особистості до повноцінного розв'язання задач, що постають перед нею на кожному етапі розвитку".

У більш широкому значенні ідентичність постає як безпосереднє переживання суб'єктом того або іншого ступеня тотожності з об'єктом. А також: ідентичність – тотожність, рівнозначність, подібність предметів, явищ, понять. Самі по собі ці визначення не вносять в поняття ідентичності досить чіткого психологічного значення, оскільки вимагають розкрити те поняття, через яке дані визначення: поняття тотожності. "Тотожність – це рівність предмету або явища з самим собою; збереження протягом існування предмету чи явища одних і тих же стійких рис". Тотожність різноманітних образів "Я" завжди знаходиться в єдності з логічною операцією розрізнення і формується в контексті їх відповідності окремим уявленням індивіда в тій чи іншій сфері його життя. Проте в понятті тотожності існує і інша складова – тотожність себе з іншими. Ця частина визначення тотожності припускає той факт, що ідентичність не є простою тотожністю самому собі або іншим, а передбачає певні співвідношення "Я та інші". Саме в цьому контексті в психології йде аналіз розуміння ідентичності. "Через інших ми стаємо самими собою...", – писав Л. Виготський.

У теорії когнітивного розвитку Ж. Піаже знаходимо визначення терміну "ідентичність", яке пов'язує це явище з розвитком поняття об'єктної незмінності, тобто незмінність об'єктів і ідентичність об'єктів еквівалентні.

А. Адлер розуміє ідентичність як єдність особистості в кожній людині. А досягнення цієї ідентичності можливе через усвідомлення своїх цілей, зміну життєвого плану та оволодіння власним часом.

У психосинтезі притримуються точки зору про те, що "як би не трактувалось відношення між індивідуальним Я і загальним Я – як відношення тотожності або схожості, відмінності або єдності, – найголовніше чітко бачити (у теорії і на практиці) різницю між Я в його сутнісній природі... – і нашою повсякденною особистістю, нашим обмеженням "я", або его, яке ми зазвичай усвідомлюємо". Очевидно, згідно концепції Р. Ассаджолі, ідентичність можна трактувати в категоріях самосвідомості як "Я в його сутнісній природі".

Згідно поглядів Е. Фромма, ідентичність – одна з універсальних людських потреб (яка полягає в прагненні мати певний соціальний статус), так званий

психобіологічний принцип поведінки та джерело найбільш сильних бажань. Розглядаючи трансформацію ідентичності в контексті розвитку людського роду та суспільства, автор пов'язував набуття ідентичності з появою індивідуалізації, більшої економічної, політичної та духовної свободи, а також усвідомлення себе як такого, що існує окремо від групи.

Зміст, структура, види ідентичності, особливості та механізми її розвитку інтерпретуються у різних психологічних концепціях: психоаналізі, інтеракціонізмі, біхевіоризмі, когнітивній та екзистенційно-гуманістичній психології, нейролінгвістичному програмуванні тощо.

У 70-х роках минулого сторіччя поняття ідентичності стає все більш популярним у вітчизняній психології, доповнюючи, уточнюючи, а нерідко і замінюючи собою більш традиційні поняття Я-концепції, образу "Я", самості і т.д. При цьому складність критичного аналізу різних підходів до проблеми ідентичності визначається наявністю різних методологічних підстав, а також специфікою предмету дослідження.

Серед численних наукових підходів до розуміння сутності, змісту, видів ідентичності провідне місце належить психоаналітичному напрямку, що включає роботи А. Ватермана, Е. Еріксона, Дж. Марсія, З. Фрейда тощо.

Аналіз досліджень даного напрямку показав, що його представники одними з перших підійшли до дослідження проблеми ідентичності та в цілому процесів ідентифікації, пояснюючи їх інтрапсихічними чинниками з привнесенням окремих соціальних аспектів. Так, З. Фрейд, вперше у своїх роботах згадує ідентичність у кількох різних змістах (перцептивному та етнічному) та висуває несвідомі імпульси в якості психологічних причин ідентифікацій. При цьому розбіжності між ними виникають у відношенні патологічності цих процесів і впливу на них соціального оточення. На противагу їм, окремі сучасні дослідники вважають подібними причинами не несвідомі імпульси, а соціально-психологічні утворення.

В межах психоаналітичної парадигми проблема ідентичності являється однією з центральних у роботах Е. Еріксона. Він у своїй епігенетичній концепції життєвого шляху приходять до розуміння ідентичності як

внутрішньої безперервності і тотожності особистості, як найважливішої характеристики її цілісності та зрілості, адекватності й стабільності щодо свого власного "Я", як інтеграції переживань людиною свого нерозривного зв'язку з певними соціальними групами. Це динамічний процес, який продовжується протягом усього життя і визначає систему цінностей, ідеали, життєві плани, соціальну роль індивіда, його потреби і способи їх реалізації. "Почуття ідентичності дозволяє реалізувати здатність бачити своє життя в контексті безперервності, як ретроспективно, так і в перспективі".

Аналізуючи специфіку досягнення ідентичності (на противагу змішанню ролей) як головну проблему, що потребує розв'язання в ранньому дорослому віці, та як центральну якість, що з'являється у відповідний критичний період, Е. Еріксон наголошував на процесі перетворення "Его" в більш зрілу взаємодію з досягнутими соціальними моделями. Загалом же автор розумів ідентичність як процес і одночасно результат організації життєвого досвіду в індивідуальному Я.

"Процеси досягнення ідентичності... є центральними для розуміння розвитку в дорослому віці у західній психології", – вважає Г. Крайг. Розвиток дорослої людини можна розглядати в контексті трьох самостійних систем, які пов'язані з різними аспектами її Я: Я як індивідуума, Я як члена сім'ї, Я як робітника. У центрі цих систем – розвиток того, що було названо Е. Еріксоном близькістю та генеративністю – і те й інше пов'язане з формуванням ідентичності.

Розглядаючи ідентичність як складне особистісне утворення, Е. Еріксон виділив три рівні аналізу людської природи – індивідний, особистісний і соціальний.

На індивідному рівні ідентичність визначається автором як результат усвідомлення людиною власної часової протяжності. Це уявлення про себе як про деяку незмінну даність того або іншого фізичного образу, задатків, темпераменту, цілісності людського індивідуального буття.

З особистісної точки зору ідентичність виступає як відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, що зумовлює

деяку тотожність самому собі. Е. Еріксон визначає цю структуру ідентичності як результат прихованої роботи Его-синтезу і ресинтезу протягом дитинства, як форму інтеграції Я.

Останній структурі Е. Еріксон дав назву соціальної ідентичності. Це той особистісний конструкт, який відображає внутрішню солідарність людини з соціальними, груповими ідеалами і стандартами.

Крім того, вчений виділяє его-ідентичність (рольові образи, як результат синтезуючої функції "его" на межі з соціальним оточенням) і більш ширше поняття я-ідентичності (результат успішної реінтеграції сплутаних Я-образів в ансамбль ролей, що гарантують соціальне визнання).

Згідно з Е. Еріксоном, про почуття ідентичності свідчать такі три її ознаки як: 1) відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в часі (дії в минулому та очікування від майбутнього переживаються як такі, що пов'язані із сьогоденням); 2) відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості в просторі (людина завжди сприймає себе як цілісність, а всі свої дії розглядає не як випадкові, а як внутрішньо обумовлені); 3) ідентичність переживається серед значущих інших (взаємостосунки та ролі допомагають підтримати та розвинути почуття інтегрованої в часі особистості).

Включаючи в структуру ідентичності психосоціальну ідентичність (значущість свого буття з точки зору суспільства), вчений виділяє два аспекти: позитивна ідентичність передбачає образ того, якою людина повинна стати, і негативна – якою людина ставати не повинна. У зв'язку з взаємопереходами і взаємозамінами цих перетинів відбувається формування оновленої ідентичності, яка характеризується деякою альтернативою, що постає перед людиною в певний віковий період.

Визначаючи ідентичність як суб'єктивне відчуття безперервної самототожності, Е. Еріксон виділяє три основні її форми:

а) зовні обумовлена, яка виникає під впливом умов, які окрема людина не створює (статева, вікова, расова, національна приналежність);

б) набута, яка включає самостійні досягнення людини, визначені її волею і ступенем прийняття відповідальності: її професійний статус, вільно обрані нею зв'язки, прив'язаності і орієнтації;

в) запозичена, що включає засвоєні ролі, які задані якимось зовнішнім зразком, і приймаються під впливом очікувань оточуючих.

Аналіз цих форм також цікавий у зв'язку з нашим дослідженням професійної ідентичності. Дана інформація може бути віднесена як до другої форми – це набута ідентичність, проте вона ж включає і елементи третьої форми – коли людина у власній професії ідентифікується через рольову поведінку.

Загалом, процес становлення ідентичності характеризується Е. Еріксоном як динамічне, кристалізуюче уявлення про себе, що служить основою для постійного розширення самосвідомості, саморозвитку і самопізнання.

Інтерес для вивчення представляє статусний підхід до конструкту ідентичності Дж. Марсія.

У ході емпіричних досліджень Дж. Марсія визначає ідентичність як его-структуру – внутрішню, самостворюючу, динамічну організацію потреб, здібностей, переконань та індивідуальної історії. Дана структура проявляється феноменологічно через окремі паттерни та вирішення життєвих проблемних ситуацій. При цьому Дж. Марсія вважає, що розвиток ідентичності може включати і багато інших аспектів, а також підкреслює вагомість процесів, що її породжують: процесу дослідження суб'єктом реальності та процесу прийняття обов'язків.

Необхідною умовою досягнення ідентичності дослідник називає наявність предметних областей вибору. Розвиток структури ідентичності відбувається в контексті ухвалення все більш різноманітних рішень відносно себе та власного життя. Паралельно підвищується цілеспрямованість, усвідомлення своїх сильних і слабких сторін.

У статусній моделі Дж. Марсія виділені чотири стани (статуси) ідентичності: "дифузна ідентичність", "передвизначена ідентичність", "мораторій", "досягнута ідентичність". Критеріями, на підставі яких тому або

іншому індивіду приписувався один із запропонованих статусів, стали наявність або відсутність кризи (як стан пошуку ідентичності) та наявність або відсутність одиниць ідентичності (особистісно значущих цілей, цінностей, переконань). При цьому криза трактувалась автором як період в житті людини, коли вона роздумує, яку вибрати кар'єру і яких переконань і цільових стратегій варто дотримуватись в житті.

"Дифузна ідентичність" характеризується "відсутністю зобов'язань". Людина на цій стадії не має стабільних цілей, цінностей і переконань і навіть не намагається активно їх сформувані. Зазвичай вона ніколи не знаходиться в стані кризи ідентичності і виявляється нездатною розв'язати проблеми, що виникають.

Статусом "передвизначеної ідентичності" володіє людина, яка, як правило, не має досвіду переживання кризи ідентичності, проте володіє деяким набором цілей, цінностей і переконань. Зміст і сила цих елементів ідентичності можуть бути такими ж, як і у тих, що досягли ідентичності, процес же їх формування – різний.

Стан "мораторію" характеризується переживанням кризи (вибір між різними альтернативами) і утрудненням у прийнятті відповідального рішення. Така людина експериментує з різними областями соціальної реальності та постійно знаходиться в стані пошуку інформації, корисної для розв'язання кризи. Період мораторію змінює стан досягнутої ідентичності, і така послідовність розглядається як нормативна.

На стадії "досягнутої ідентичності" людина, що пережила кризу, приймає певні рішення відносно життєвих цілей, цінностей і планів, відповідно структуруючи своє життя та осмислюючи його. Така людина не тільки здатна зробити вибір та усвідомити його, а і проявляти стійкість по відношенню до альтернативних пропозицій соціуму.

Дж. Марсія називав статуси ідентичності типами особистості, заснованими на характеристиці стилю прийняття рішень, рівня когнітивної складності, ставлення до батьківських заборон і бажань, стилю інтерперсональних відносин.

Прихильник концепції Дж. Марсія М. Берзонскі, досліджуючи індивідуальні орієнтації під час формування ідентичності, виділяє три основні орієнтації, які обумовлюють 4 статуси ідентичності:

- мораторій та досягнення ідентичності корелюють з інформаційною орієнтацією. Такі індивіди посилено шукають інформацію для прийняття остаточного рішення;
- дифузія ідентичності, яка корелює з орієнтацією ухиляння від прийняття рішення;
- передчасна ідентичність, яка корелює з орієнтацією на норми, що є загально прийнятими. Головна ознака таких індивідів – конформістська стратегія прийняття остаточних рішень.

А. Ватерман, розвиваючи уявлення про особистісну емоційну експресивність як індикатор наближення до свого істинного Я, також вважає формування ідентичності не одиничним актом, а серією взаємопов'язаних виборів. Роблячи акцент на ціннісно-вольовому аспекті розвитку ідентичності, автор пов'язує її з наявністю у людини чіткого самовизначення, що включає вибір цілей, цінностей і переконань, яким людина слідує в житті. Цілі, цінності і переконання А. Ватерман називає елементами ідентичності, які формуються в результаті вибору серед різних альтернативних варіантів у період юнацької кризи ідентичності і є основою для визначення подальшого життєвого напрямку.

Вивчення ідентичності в рамках біхевіористичного напрямку, так само як і в контексті психоаналітичної орієнтації, здійснювалось без акцентування уваги на процесі ідентифікації як на самостійному предметі дослідження. Д. Кемпбелл та М. Шеріф вважали його необхідним наслідком міжгрупового конфлікту, який виникає через конкуренцію в боротьбі за реальні переваги, а не через емоції або депривації особистості. Разом з тим, біхевіористи вивели проблему ідентичності на соціальний рівень, розглядаючи її не як результат взаємостосунків між окремими індивідами, а як наслідок міжгрупових відносин.

Представники інтеракціоністської парадигми, виходячи з "концепції Я" Дж. Міда, розуміли ідентичність, або "Я" як результат соціальної інтеракції та як здатність людини сприймати свою поведінку і життя як пов'язане, єдине ціле.

Зокрема Дж. Мід, розглядаючи проблему співвідношення соціальної детермінації ідентичності і свободи особистості, виділяє усвідомлювану і неусвідомлювану ідентичність. Неусвідомлювана ідентичність базується на неусвідомлено прийнятих нормах, звичках. Це прийнятий людиною комплекс очікувань, що поступають від соціальної групи, до якої вона належить. Усвідомлювана ж ідентичність виникає, коли людина починає роздумувати про себе, про свою поведінку. Підкреслюється значення когнітивних процесів, оскільки перехід від неусвідомлюваної до усвідомлюваної ідентичності можливий тільки за наявності рефлексії.

У вивченні процесу набуття ідентичності важливим є співвідношення між виділеними типами ідентичності, при якому синтез різних сторін Я здатен призвести до цілісного сприйняття образу власної особистості.

Розвиваючи ідею Дж. Міда про наявність типів ідентичності, Е. Гоффман інтерпретує поведінку людини як усвідомлювану або неусвідомлювану стратегію вирішення нею власних проблем, пов'язаних з ідентичністю. Він виділяє три типи ідентичності: соціальну, особистісну та Я-ідентичність. Соціальна ідентичність тлумачиться автором як система соціальних стереотипів, характерних для представника певної соціальної групи. Під особистісною ідентичністю розуміються індивідуальні ознаки людини як унікальна комбінація фактів і дат історії її життя. Я-ідентичність розглядається в якості суб'єктивного відчуття людиною своєї життєвої ситуації, своєї неповторної здатності до самотворення.

У контексті аналізу явища стигматизації Е. Гоффман вводить поняття актуальної та віртуальної соціальної ідентичності. Соціальні очікування, які складають основу віртуальної соціальної ідентичності, є своєрідними гарантами норми, яку підтримують існуючі правила. У разі, коли актуальна соціальна ідентичність не вписується в рамки віртуальних очікувань, вступає в дію

механізм стигми, тобто індивіду приписуються негативні стигматизуючі властивості. Інколи стигма змінює соціальну ідентичність її носія до степені, яку Е. Гоффман назвав "зіпсованою ідентичністю". У цьому випадку відбувається як зміна образу власного Я, так і характер спілкування з іншими людьми.

Продовжуючи дослідження Дж. Міда та Е. Гоффмана, американський вчений Р. Фогельсон розробив концепцію психологічних механізмів функціонування ідентичності. У цій моделі автор виділяє чотири види ідентичності:

- 1) реальна ідентичність, тобто самозвіт індивіда про себе, його самоопис "я-сьогодні";
- 2) ідеальна ідентичність, що виступає в якості позитивного взірця, до якого індивід прагне;
- 3) негативна ідентичність, яку індивід прагне уникати;
- 4) пропонована, або трансляційна ідентичність – набір образів, які індивід транслює іншим людям з метою впливу на оцінку ними своєї ідентичності.

Дослідник говорить також про маніпулювання ідентичністю, яке виникає при бажанні індивіда максимально збільшити дистанцію між реальною і негативною ідентичністю, проте не вказує ступінь відповідності наявних ідентифікаційних структур реальним потребам особистості.

Б. Шефер і Б. Шледер розрізняють поняття "об'єктна ідентичність", "індивідуальна ідентичність" і "групова ідентичність". В першу чергу вони виділяють об'єктивуючи аспект поняття "ідентичність", який може бути зрозумілим через співвідношення з основним поняттям об'єктної незмінності. Другий аспект індивідуальної і групової ідентичності виводиться із самопізнання і самооцінювання. Поєднання суб'єктивного і об'єктивного аспектів створює єдине ціле.

За Ю. Хабермасом, Я-ідентичність утворюється із сукупності особистісної і соціальної ідентичностей. Він розуміє особистісну і соціальну ідентичності як два виміри, в яких реалізується балансує Я-ідентичність (концепція балансу ідентичності). Вертикальний вимір – особистісна

ідентичність – забезпечує пов'язаність історії життя людини. Горизонтальний вимір – соціальна ідентичність – забезпечує можливість виконувати різні вимоги всіх рольових систем, до яких належить людина. Я-ідентичність виникає в балансі між особистісною і соціальною ідентичністю. Встановлення і підтримка цього балансу відбувається за допомогою технік взаємодії, серед яких виняткове значення відводиться мові. У взаємодії людина прояснює свою ідентичність, прагнучи відповідати нормативним очікуванням партнера. Проте "ніяка людина не може розпоряджатись своєю ідентичністю так, якби вона була її власністю". У той же час людина прагне до вираження своєї унікальності та неповторності.

Вчений Р. Дженкінс у своїй праці "Соціальна ідентичність" підтримує ідеї інтеракціонізму і вважає, що соціальна і особистісна ідентичності характеризуються взаємопроникливістю. Ідентичність, з точки зору автора, повинна розглядатись лише в межах процесу її становлення і пов'язуватись з активністю людини у соціумі.

Певні ідеї щодо сутності і природи ідентичності, окремих її аспектів, орієнтованих на соціум та, водночас, на унікальність людини, що зародилися в рамках символічного інтеракціонізму, отримали розвиток у дослідженнях когнітивних психологів.

Зокрема, представники когнітивного підходу Г. Теджфел (теорія соціальної ідентичності) і Дж. Тернер (теорія самокатегоризації) роблять акцент на соціальних аспектах людської поведінки та на уявленнях про світ через призму існуючих стереотипів, установок, очікувань, ідей. Ідентичність представляється в даних теоріях як когнітивна система, що виконує роль регулятора поведінки людини у відповідних умовах. Ця система включає дві підсистеми: особистісну і соціальну ідентичність. Особистісна, по відношенню до самовизначення індивіда, розглядається у сукупності унікально-індивідуальних характеристик: фізичних, інтелектуальних, моральних рис. Соціальна ж ідентичність складається з окремих ідентифікацій і являє собою визначення людиною себе через власну приналежність до різних соціальних категорій (раси, національності, статі тощо). Зазначені види ідентичності, за

Г. Теджфелом, – це два полюси єдиного біполярного континууму, вибір форми поведінки в якому здійснюється в залежності від того, яка саме ідентичність актуалізується.

Дж. Тернер, розвиваючи ідею біполярного континууму, ввів поняття самокатегоризації – когнітивного групування себе з певним класом аналогічних об'єктів, внаслідок чого формуються окремі елементи ідентичності. Виокремивши три рівня самокатегоризації (самокатегоризацію себе як людини, групову та особистісну самокатегоризацію), дослідник показав існування функціонального антагонізму між вираженістю якогось одного з вказаних рівнів. Так, з позиції особистісної ідентичності людина не бачить подібності між групами, а з позиції групової ідентичності не розрізняє індивідуальних характеристик окремих членів групи. Крім того, так звана соціальна категоризація може використовуватись індивідом для систематизації свого соціального досвіду і для орієнтації у власному соціальному оточенні.

Звертаючи вслід за Дж. Тернером свою увагу на соціальну категоризацію, Г.Теджфел зазначає схильність кожного індивіда до її здійснення. При цьому відмічається прагнення співвіднести себе самого із виділеними вище рінями та вписати себе в певну систему взаємодії. Так відбувається процес соціальної ідентифікації. Виходячи з даної концепції, Г. Теджфел визначає соціальну ідентичність як сукупність всіх соціальних ідентифікацій, що використовуються індивідом при власному самовизначенні та інтерналізуються в когнітивний компонент Я-концепції.

Заслуговує уваги також аналіз ідентифікації з групою через призму трьох площин: когнітивної – знання про свою приналежність до групи, ціннісної – наявність позитивних або негативних конотацій приналежності до даної групи, емоційної – прийняття "своєї" або "чужої" групи на підставі двох перших показників. Соціальна ідентичність, що трактується таким чином, дуже схожа з соціальною настановою – аттitudом, де також три компоненти, хоча те, що називається в теорії ідентичності "ціннісним", в теорії установки отримало назву "поведінковий". На цій підставі соціальну ідентичність можна розглядати як настановну структуру.

Вказуючи на ідентичність як на частину Я-концепції, дослідники, які працюють в даній парадигмі, розглядають соціальну ідентифікацію як більш високий рівень порівняно з особистісною. Проте існує точка зору стосовно взаємозв'язку між ними.

Так, Г. Брейкуелл трактує співвідношення особистісної і соціальної ідентичності в контексті їх динаміки та пропонує розглядати ці два види ідентичності як різні крапки в процесі розвитку останньої.

Аналіз змісту та структури ідентичності дослідниця здійснює на основі біологічного, змістовного, ціннісного та часового вимірів.

Біологічний вимір являє собою центральну частину ідентичності, проте з часом він стає все менш значущою її частиною. Тут ідентичність постає продуктом взаємодії біологічного організму з соціальним середовищем. Змістовний вимір включає всі характеристики, якими індивід користується, щоб описати себе як унікальну особистість. Змістовні характеристики, що формують цей вимір, відносяться як до соціальної, так і до особистісної ідентичності. Ціннісний вимір, що знаходиться в постійному русі, включає певну оцінку (позитивну або негативну) індивідом змістовних елементів ідентичності, виходячи з соціальних норм і цінностей. Оцінки також не статичні, вони можуть змінюватись відповідно до змін середовища. Часовий вимір визначається змістовним і ціннісним параметрами ідентичності і, відповідно, впливає на їх структурну організацію. Розвиток ідентичності протікає як в плані суб'єктивного часу, так і під впливом соціального досвіду індивіда. Чим більш одноманітний соціальний досвід, тим простіше структура ідентичності, але це не означає, що диференційована ідентичність, що формується під впливом різноманітного досвіду, обов'язково є більш зрілою.

Г. Брейкуелл також підкреслює соціальне походження ідентичності, причому вона вважає особистісну ідентичність вторинною по відношенню до соціальної.

Дещо незвичне трактування співвідношення особистісної і соціальної ідентичності зустрічаємо у роботі М. Яромовіц. Особистісна ідентичність у її розумінні – це субсистема знань про себе, які формуються із порівнянь себе з

членами інгрупи і складаються із специфічних для Я рис. Соціальну ідентичність автор також пропонує розглядати через набір специфічних рис, але в даному випадку таких, що проявляються у ході соціального порівняння представників інгрупи і аутгрупи. Домінування соціальної ідентичності відбувається при наявності високого рівня відмінностей при порівнянні "Ми-Вони" і низького рівня відмінностей при порівнянні "Я-Ми". І навпаки, особистісна ідентичність домінує у тих, у кого високий рівень відмінностей у випадку порівнянні "Я-Ми", і низький рівень відмінностей при порівнянні "Ми-Вони".

У своїх дослідженнях представники феноменологічної соціальної психології П. Бергер та Т. Лукман використовують поняття ідентичності для характеристики самовизначення індивідів в системі суспільно-групових взаємодій. Першим кроком у формування ідентичності вчені вважають здатність особистості поставити себе на місце іншого. Соціальні процеси, що пов'язані з формуванням та підтримкою ідентичності, детермінуються соціальною структурою. І навпаки, ідентичності, що створені завдяки взаємодії організму, індивідуальної свідомості та соціальних аспектів, реагують на дану соціальну структуру, підтримуючи, модифікуючи і, навіть, змінюючи її. Відповідно, завдяки ідентифікації з позиції іншого, людина бачить, як вона виглядає з позиції взаємної ідентифікації.

Цікава ідея про структуру ідентичності була запропонована французьким психологом С. Московічі. Поняття ідентичності розглядається ним у його теорії соціальних уявлень набагато ширше за рольові ідентичності. Це елемент уявлення про себе в рамках когнітивної системи індивіда, який посідає центральне місце в його системі декодування інформації. С. Московічі належить припущення про організацію свідомості індивіда по типу ідентифікаційної матриці як специфічної категоріальної системи знань суб'єкта. Основу ідентифікаційної матриці людини складає велика кількість ідентичностей: загальнолюдська, етнічна, статевая, релігійна, професійна та ін. Розподілом інформації в ідентифікаційній матриці керує домінуюча в даний

момент ідентичність, яка організовує свою ієрархію і свій порядок і визначає значимі параметри порівняння власної групи з іншими групами.

Загалом, специфіка концепції символічного інтеракціонізму полягає у трактуванні ідентичності як результату соціальної інтеракції, а цінність когнітивного підходу нами вбачається в тому, що індивід тут розглядається як носій системної якості, якою володіє група. Соціальна ідентичність, що формується в контексті міжгрупової взаємодії, виступає сукупністю когнітивних процесів, динамічно змінюючись у ході засвоєння відповідних соціально-функціональних ролей.

Прихильники нейролінгвістичного програмування трактують ідентичність як Я-образ, цілісність особистісного існування, відчуття індивідуальності, яке охоплює різноманітні цінності, здібності та стилі поведінки. Можливе також відчуття ідентичності іншого у момент глибокого міжособистісного контакту.

У дослідженнях екзистенційно-гуманістичного напрямку ідентичність визначається не тільки тим, коли, з ким і де людина вступає в контакт, але і внутрішнім усвідомленням, внутрішнім відчуттям людини. Д. Бьюдженталь вказує на важливість відчуття власного Я, і у зв'язку з цим розрізняє два види ідентичності. Перша заснована на тому, що людина зробила, як її сприймають оточуючі, що вони думають про неї. Це ідентичність, прив'язана до минулого, вона може призвести до стагнації і повторюваності в житті. Друга, так звана процесуальна ідентичність, є живою зараз і здатною до зміни.

Теоретичний підхід до ідентичності та її динаміки А. Мінделла і Е. Мінделл ґрунтується на уявленні про усвідомлення індивідом зв'язку зовнішнього світу і самого себе. У цьому сенсі ідентичність повинна слідувати за потоком життя. Життя ж людини є своєрідним поєднанням трансформацій, пов'язаних зі зміною ідентичності. Важливим є те, з чим або ким людина себе ідентифікує і наскільки вона готова змінити свою ідентичність у випадку виявлення в собі нових рис. У зв'язку з цим автори виокремлюють первинну ідентичність (критика усередині себе), жорстку ідентичність (початок проблем)

та вторинну ідентифікацію (усвідомлення індивідом того, що може привести до змін, допоможе стати іншим).

У ряді досліджень ідентичність визначається як динамічна система, що розвивається нелінійно протягом всього життя людини і має складну ієрархічну структуру. Під ідентичністю розуміється усвідомлення і оцінювання особистістю своєї приналежності до соціальної групи (чи категорії). Це твердо засвоєний і суб'єктивно набутий образ себе у всьому багатстві відношення особистості до оточуючого світу, почуття адекватності і стабільності володіння власним Я, незалежно від його змін і ситуацій.

Уявлення про ідентичність розвивались також в рамках досліджень самоствалення та питань самовизначення особистості.

У літературі зустрічаємо спроби вирішення проблеми ідентичності в контексті досліджень самосвідомості.

О. Спіркін, оперуючи поняттям самосвідомості, вказував на усвідомлення і оцінку людиною своїх думок, відчуттів, інтересів, дій та їх результатів, наголошуючи на цілісності сприйняття самого себе і свого місця в житті.

І. Кон визначає ідентичність як специфічний образ "Я", як систему установок індивіда, яка включає ставлення до самого себе, усвідомлення і самооцінку своїх окремих якостей та властивостей. У цій системі існує кілька вимірів, за якими можна визначити рівень розвитку ідентичності. До таких аспектів автор відносить ступінь когнітивної складності, послідовність та стійкість. Паралельно, розглядаючи ідентичність з позиції трьох модальностей індивіда, виділяє наступні її типи:

- психофізіологічна ідентичність, яка означає єдність фізіологічних та психічних процесів і структури організму;
- соціальна ідентичність – соціальна система властивостей, завдяки яким особа стає соціальним індивідом, членом певного суспільства, групи, і передбачає розподіл індивідів за соціально-класовою приналежністю, соціальним статусом і засвоєними нормами;

- особиста (Его-ідентичність) – єдність життєдіяльності, цілей, мотивів, життєвих цінностей, смисложиттєвих настанов особистості, яка усвідомлює себе як "Самість".

Таким чином, у працях окремих вітчизняних психологів механізми ідентичності досліджуються в категоріях самосвідомості та образу "Я", а подекуди як еквівалент самосвідомості. При спробі розвести ці поняття виникає точка зору про неможливість взаємозамінювання даних термінів у зв'язку з відмінністю їх структури та одиниць аналізу.

Існують дослідження, у яких концептуальне вирішення проблеми ідентичності здійснюється в рамках поняття "Я-концепція".

Я-концепція визначає те, що собою являє індивід, що він про себе думає, як сприймає власний діяльний початок і можливості розвитку в майбутньому. Дослідники розглядають Я-концепцію як сукупність настанов, спрямованих на себе. У більшості визначень настанови наголошується на існуванні трьох її складових: когнітивної, емоційно-оцінювальної, поведінкової.

У зв'язку з цим можна виокремити:

- когнітивну складову Я-концепції, що поєднує різноманітні уявлення індивіда про себе, які формують образ Я;
- оцінювальну складову, що поєднує всю сукупність оцінювальних характеристик і пов'язаних із ними переживань. Афективна складова настанов існує внаслідок того, що когнітивна складова пробуджує в людини оцінки й емоції, інтенсивність яких залежить від контексту й самого когнітивного змісту;
- поведінкову складову Я-концепції, особливість якої полягає у тому, що об'єктом виступає сам носій настанови. Емоції й оцінки, пов'язані з образом Я, є сильними й стійкими, отже, потужно впливають на поведінку людини.

В. Агеев вважає, що Я-концепція може бути представлена як когнітивна система, що включає дві великі підсистеми – особистісну і соціальну ідентичність. У даному випадку ідентичність виявляється елементом Я-концепції. На відміну від уявлень представників когнітивного напрямку, В. Агеев розглядає процес ідентифікації індивіда з групою не як спонтанну

початкову характеристику, а як залежну величину, що визначається структурою міжгрупової діяльності. Когнітивні детермінанти можна уявляти у вигляді деякого постійно діючого фону, кінцева ж вираженість феномену ідентичності залежить від ряду соціальних чинників, на які не могли звернути увагу самі ж прихильники теорії соціальної ідентичності.

Проте більшість учених все ж пропонують розглядати дані поняття як синонімічні, максимально наближені один до одного.

У роботах Н. Антонової ідентичність розглядається як динамічна структура, пов'язана з біологічним і соціальним контекстом життя людини. Структура ідентичності розвивається за рахунок асиміляції і акомодатії нових елементів або переоцінки тих, що існують впродовж всього життя. Можливе виділення двох основних станів ідентичності: дифузної ідентичності і досягнутої. Перехід від одного стану до іншого здійснюється через подолання кризи ідентичності.

Проблеми співвідношення особистісної та соціальної ідентичності торкається у своїх дослідженнях і В. Павленко. Намагаючись вирішити конфлікт між цими двома видами ідентичності, вчена говорить про те, що "в кожний даний момент часу тільки одна з них може бути актуалізована". Продовжуючи аналіз проблематики, В. Павленко пропонує так звану коваріаційну модель взаємовідносин особистісної та соціальної ідентичності, що здатна розглянути максимально широкий спектр їх співвіднесення.

Н. Іванова, здійснюючи аналіз структури соціальної ідентичності, визначає три основні її блоки:

а) "базисний", обумовлений переважно ситуацією, яка дана людині від народження, і пов'язаний з мотивацією самозахисту та прагненням закріпити свої позиції на рівні національної, регіональної і сімейної спільнот;

б) "індивідуально-особистісний", який проявляється у мотивації самоповаги і спрямованості на оволодіння вимогами культури суспільства;

в) "професійно-діловий", який проявляється у мотивації самореалізації і прагненні розширення суб'єктивного простору, в аналізі змін, що відбуваються у суспільстві.

Таким чином, дослідниця розуміє соціальну ідентичність як єдиний ієрархічний комплекс, у структурі якого уявлення особистості про своє групове членство мають специфічний зв'язок з мотиваційними і смисловими її характеристиками.

Розглядаючи основні показники досягнення ідентичності, О. Саннікова робить акцент на конгруентності особистості. Якщо особистість свідомо прагне до конгруентності, до того, щоб стати насамперед цілісною особистістю, в єдності своїх переживань, когніцій, мотивацій своєї поведінки, то власне це і є успішний вибір шляху, що надійно забезпечує досягнення власної ідентичності.

О. Асмолов і Б. Братусь характеризують ідентичність як багаторівневий феномен самопізнання, який репрезентує актуальне переживання особистістю самототожності.

Аналізуючи процес розвитку особистості, Т. Яблонська вказує на становлення ідентичності як на один з ключових моментів цього процесу. "Процес становлення і розвитку ідентичності, базуючись на певних психологічних процесах і властивостях особистості, сам є визначальним для ключових аспектів розвитку і життєдіяльності особистості".

К. Коростеліна характеризує ідентичність з позиції параметрів актуальності, вираженості та валентності. Актуальність розглядається автором як значимість даної категорії для індивіда. Вираженість виступає центральною, суб'єктивно важливою для індивіда характеристикою і не залежить від ситуації міжгрупової взаємодії. Валентність, на думку вченої, показує, позитивна чи негативна дана ідентичність. Загалом же, під ідентичністю К. Коростеліна розуміє "усвідомлення і оцінювання особистістю своєї приналежності до соціальної категорії".

Л. Шнейдер розглядає ідентичність як синтез усіх характеристик людини в унікальну структуру, яка визначається і змінюється в результаті суб'єктивної прагматичної орієнтації у мінливому середовищі.

Ідентичність, в уявленні дослідниці, – динамічна структура, яка розвивається і змінюється впродовж всього життєвого шляху людини, причому розвиток цей не лінійний і нерівномірний, визначається сильним прагненням

особистості до отримання ідентичності і руйнівністю наслідків її втрати для людини. "Ідентичність – інтегративний феномен, складна психічна реальність, що включає різні рівні самосвідомості...".

У сучасному інформаційному світі можливе виділення нового типу ідентичності – віртуальної. Л. Путілова відзначає, що для людини з віртуальною ідентичністю особливості самоідентифікації полягають у тому, що віртуальна реальність є грою з такими фундаментальними критеріями життєдіяльності як час і простір, імітація яких здійснюється за допомогою як технологічних, так і ментально-феноменологічних методів.

Іншим напрямом дослідження ідентичності у вітчизняній психології є дослідження самовизначення і соціалізації особистості. Під соціалізацією традиційно розуміється процес засвоєння соціальних норм, умінь, правил. Тим часом норми, цілі, цінності і переконання є певними елементами ідентичності, що визначають афектне забарвлення окремих образів "Я".

Г. Андрєєва, аналізуючи проблему ідентичності в рамках психології соціального пізнання, формулює визначення двох видів ідентичності: особистісної, як самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних та етичних рис індивіда, і соціальної, як самовизначення в термінах віднесення себе до певної соціальної групи.

Змістовною і цікавою нам видається ідея формування ідентичності в контексті соціальної взаємодії. Як підкреслила В. Москаленко, у членів групи в результаті механізму психологічної ідентифікації виникає почуття "ми", тобто те що цементує дану соціальну сукупність, викликає у її членів схожі співпереживання і форми поведінки .

П. Лушин, аналізуючи у своїй роботі процес особистісного змінювання, припускає, що зміна ідентичності відбувається неочікувано, непередбачено та радикально як для оточуючих, так і для самого суб'єкта, і включає такі основні елементи:

- дисоціація або відмирання існуючих основ Я-образу (ідентичності);
- невизначеність основ для подальшого розвитку особистості;

- переборення невизначеності шляхом конструювання нової ідентичності, що виражається в новому Я-образі.

Вказівку на ієрархічну будову соціальної ідентичності можна знайти в дослідженнях В. Ядова. Проте питання про взаємовплив різних соціальних ідентичностей, на наш погляд, залишається ще недостатньо вивченим. Разом з тим, у вітчизняній психології традиційно акцент робиться не стільки на зовнішніх аспектах ідентичності ("політиці ідентичності"), скільки на внутрішніх. Людина безпосередньо представлена на зовнішній соціальній сцені своїм виглядом, статтю, ім'ям, проте в структурі її Я є і інші, глибші шари, у яких закладений своєрідна модель самореалізації та потужний духовний потенціал.

Загалом, розглянуті теоретичні підходи та точки зору не суперечать, а швидше взаємодоповнюють один одного, виділяючи як об'єкт дослідження різні сторони феномену ідентичності, її типи, особливості розвитку тощо. При цьому дослідження професійної ідентичності, вивчення якої є пріоритетним у нашій роботі, лежить у сфері інтеграції досягнень різних психологічних орієнтацій.

У сучасних психологічних працях розділяють поняття ідентичності та ідентифікації. Наприклад, коли говорять про ідентичність, акцент роблять на деякому стані як на відносно кінцевому результаті самоототожнення. Ідентифікація ж розглядається як процес, специфіка психологічних і соціальних механізмів, що ведуть до цього стану.

У словниках знаходимо такі трактування: ідентифікація (від лат. *identificare* – ототожнювати) – 1) упізнання кого-небудь чи чого-небудь; 2) уподібнення, ототожнення з ким-небудь, чим-небудь; ідентифікація – уподібнення, встановлення рівнозначності, тотожності яких-небудь об'єктів на основі тих чи інших ознак; ідентифікація – ситуативне уподібнення себе значущому іншому як взірцю на основі емоційного зв'язку з ним.

Аналізуючи ці визначення, приходимо до розуміння ідентифікації як процесу співставлення одного об'єкта з іншим на основі якоїсь ознаки чи

властивості, в результаті чого відбувається встановлення їх схожості чи відмінності. Разом з тим, у випадку, коли об'єктом ідентифікації виступає індивід, то даний феномен виступає як процес упізнання тієї якості, на основі якої особистість може бути віднесена до якогось класу чи типу. Також можна припустити, що ідентифікація виступає певним емоційно-когнітивним процесом ототожнення (в т. числі неусвідомлюваного) суб'єктом себе з іншим суб'єктом, групою або взірцем. У даному контексті, відповідаючи на запитання "Хто Я?", людина визначає своє місце у житті, враховуючи ті культурні, соціальні, демографічні, політичні еталони та стереотипи, що існують у суспільстві.

Ідентифікація в соціальній психології – ототожнення індивідом себе з іншою людиною, безпосереднє переживання суб'єктом того або іншого ступеня тотожності з об'єктом. В ході ідентифікації набуваються чи засвоюються цінності, норми, ідеали, ролі і моральні якості іншої особи.

Ідентичність трактується Р. Дженкінсом як процес. При цьому поняття ідентифікації розглядається автором у двох взаємодоповнюючих значеннях: а) ідентифікація як класифікація, категоризація речей, подій, людей; б) ідентифікація як ототожнення з кимось або з чимось. І існують вони тільки в контексті процесів активності індивіда.

З. Фрейд розглядав ідентифікацію у якості феномену особистості, раннього прояву емоційного зв'язку з іншою особою, та як механізм утворення і функціонування групи.

Вивчаючи роль ідентифікації у внутрішньогруповому і міжгруповому спілкуванні, З. Фрейд говорив про особливу її значущість при утворенні групи. Разом з тим, вчений виділяв прагнення сформувати власне "Я" суб'єкта за подібністю до іншого суб'єкта, який береться за "зразок". При аналізі соціальної ідентифікації, З. Фрейд наголошував на її зв'язку з формуванням підструктур особистості. На його думку, формування "Я-ідеалу" особистості здійснюється саме завдяки цій ідентифікації.

Філософський та психологічний аналіз понять "ідентичність" та "ідентифікація" здійснено у роботі П. Гнатенка та В. Павленко. Автори розглядають три варіанти розуміння поняття ідентифікації:

- ідентифікація як один з механізмів міжособистісного сприйняття (поряд з рефлексією та стереотипізацією). Цей тип ідентифікації дозволяє моделювати змістовне поле партнера по спілкуванню, забезпечує процес взаєморозуміння і викликає відповідну поведінку;
- ідентифікація як центральний елемент самосвідомості. Тут підкреслюється суб'єктивне відчуття власної приналежності до різноманітних соціальних спільностей на рівні стійкого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ та прийняття як власних групових норм і цінностей;
- ідентифікація в стратометричній концепції А. Петровського як показник рівня розвитку групи. Функціонування даного феномену виражається у ставленні до інших членів групи як до самого себе.

Ці ж автори вказують, що поняття "ідентичність" є маловивченим і майже не використовувалось у вітчизняній психології. На даний момент значення даної категорії зростає в аспекті змін масової свідомості і розглядається по відношенню до проблем соціально-політичної психології. Виділяють принаймні три значення поняття ідентичності:

- особистісна ідентичність як частина "Я-концепції", що відображає власні індивідуальні риси, цінності, цілі, емоції тощо;
- соціальна ідентичність як частина "Я-концепції", яка характеризує уявлення про себе в міжособистісних відносинах;
- колективна ідентичність як частина "Я-концепції", що відображає уявлення про своє членство в різноманітних соціальних спільностях.

Багато проблем ідентичності сконцентровані навколо питань про роль ідентифікацій. У даному контексті ідентифікація виступає як процес, за допомогою якого людина:

- поширює свою ідентичність на когось іншого;
- запозичує від когось;
- плутає свою ідентичність з ідентичністю іншого.

Вважається, що нездатність до ідентифікації в дитинстві з батьками зменшує почуття ідентичності, але і невдалий відхід від ідентифікації з ними в підлітковому віці призводить до такого ж результату.

У роботах таких вітчизняних і зарубіжних вчених як Н. Антонова, В. Агеєв, А. Ватерман, О. Винославська, Е. Еріксон, І. Кон, К. Коростеліна, С. Максименко, В. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик, В. Павленко, В. Столін, В. Ядов та ін. ідентичність розглядається як складова самосвідомості, своєрідна динамічна система, що розвивається протягом всього життя людини. Під ідентичністю тут розуміють усвідомлення і оцінювання особистістю своєї належності до певної соціальної групи. Ідентифікація ж виступає, на думку вчених, процесом та механізмом соціалізації індивіда, формування його особистості, який впливає на розвиток самосвідомості.

Ідентифікації суб'єкта, можуть, пов'язуючись між собою певними зв'язками, утворювати систему, де одні ідентифікації посідають центральне, інші – периферійне місце. Ідентифікації можуть відрізнятись ступенем активності, значущістю для суб'єкта і мати різний регулятивний вплив. Синтезуючись у різних сферах життєдіяльності, вони утворюють складний інтегративний феномен – ідентичність, що описується Е. Еріксоном як переживання суб'єктом своєї тотожності і цілісності, яка узгоджується з оцінкою значущими іншими його тотожності і цілісності.

При розумінні ідентифікації як особистісного явища, дослідники вказують на її важливу роль в розвитку особистості загалом. Так, А. Фрейд використовувала поняття ідентифікації при поясненні широкого кола психологічних захисних механізмів. Досліджуючи наслідки зміни в ідентифікації та її роль у набутті психологічного благополуччя, автор вказувала на зв'язок ідентифікації з поведінкою особистості.

Досліджуючи проективну ідентифікацію в якості захисного механізму проти тривожності, М. Кляйн характеризує її як певну структуру, що передбачає проєкцію так званих позитивних і негативних частин на зовнішні об'єкти.

О. Бондаренко визначає ідентифікацію як его-захисний механізм, функція якого полягає у захисті его від фрустрації шляхом ототожнення з якоюсь могутнішою інстанцією, ніж его.

В рамках класичного психоаналізу практично всі види ідентифікації (можливо, крім необхідної в дитинстві ідентифікації з батьками) являються захисними механізмами.

Згідно ж з сучасною психодинамічною теорією вирішальну роль у формуванні ідентифікації та її інтегративної функції в контексті едипальних залежностей суб'єкта відіграє процес інтроєкції.

А. Бандура у своїй роботі розглядає ідентифікацію як процес наслідування суб'єктом думок, почуттів чи дій іншої особи, що виступає певним зразком чи моделлю. Індивід усвідомлює власні якості через сприймання та інтеріоризацію якостей, які належать іншому. Дослідник також зауважує, що серед багатоманіття детермінант ідентифікації суттєву роль відіграють соціальні фактори, а значимість ідентифікації зростає тоді, коли суб'єкт і об'єкт однієї статі.

На думку Р. Адамека, Е. Дейджера, індивід у процесі ідентифікації з іншим розглядає його як значущу особистість. При цьому відбувається привласнення його норм та цінностей, а також переживання почуття симпатії, подекуди близькості.

Фактично, у вищезгаданому контексті ідентифікація розглядається як психологічний механізм, який дозволяє індивіду досягти визначеності у самостваленні через досягнення тотожності із зовнішнім об'єктом.

В цілому, ідентифікація виступає одним із найважливіших процесів, що опосередковує розвиток особистості в онтогенезі, забезпечує у подальшому особистісну і професійну самореалізацію, та загалом гармонійний розвиток людини.

Вирішуючи питання про сутність ідентифікації, В. Столін пропонує розглядати її в рамках концепції самосвідомості особистості. На думку автора, ідентифікація характеризується чотирма взаємозв'язаними процесами: процесом сприйняття і переживання схожості з іншою особою; переживанням

емоцій відповідно до конкретних ситуацій; прагненням володіти тими рисами, якими володіє певний взірець; засвоєнням і подальшим відтворенням поведінки взірця. Власне ідентифікацією В. Столін називає два перші процеси, а інші є наслідком емоційно-когнітивного уподібнення взірцю і у свою чергу підтримують ідентифікацію.

Ідентифікація являється першочерговою формою емоційного зв'язку з об'єктом, в той час як конативні наслідки ідентифікації, у випадку їх позитивного підкріплення, призводять до її підтримки та посилення.

Ідентифікацію як центральний механізм структурування самосвідомості описує В. Мухіна. На її думку, ідентифікації, які відбуваються в онтогенезі, здатні формувати соціально значущі якості особистості. До таких ідентифікацій можна віднести ідентифікацію зі статтю, ідентифікацію з іменем, ідентифікацію з образом Я та з соціальними образами і т.д.

У розумінні М. Кле, ідентифікація – це явище, що веде до становлення психосоціальної ідентичності людини, яка лежить в основі феномену підліткової самосвідомості.

У соціології та соціальній психології ідентифікація відноситься до важливих механізмів соціалізації особистості, що виявляється в ототожненні індивідом себе з іншою людиною, певною групою або спільнотою. Ідентифікація розглядається також в контексті процесів соціальної ідентичності та соціального наслідування.

Згідно концепції Е. Еріксона, розвиток ідентичності полягає в синтезі ідентифікацій, що спостерігаються в процесі соціалізації.

Зустрічаємо також точки зору про вплив механізму ідентифікації на процес взаємодії особистості з оточенням, у яких описується механізм прийняття індивідом соціальної ролі у групі, усвідомлення ним причетності до групи та засвоєння норм і цінностей іншої людини, суспільства.

Ряд дослідників наголошують на груповому характері ідентифікації, вважаючи її одним з найважливіших механізмів опосередкування міжособистісних стосунків у колективі.

М. Обозов, розглядаючи ідентифікацію в соціальній перцепції, характеризував її як ототожнення індивідом своєї особистості з особистістю іншого та як основу емпатії, яка формується у взаємодії та спілкуванні. Саме тому ідентифікація, в уявленні автора, відіграє роль механізму організації та функціонування групи.

Таким чином, у соціальній психології ідентифікація окреслюється як важливий механізм взаєморозуміння, що сприяє встановленню контакту на основі певної інтерпретації дій іншої людини шляхом ототожнення себе з нею, що виявляється у вигляді співпереживання, емпатії.

Співставлення ідентифікації з емпатією знаходимо у роботі Т. Шибутані. Їх єдності сприяє спільність складових: в ідентифікації представлений емоційний аспект, а в емпатії – момент ідентифікації.

Подальший аналіз наукових концепцій презентує вивчення ідентифікації з урахуванням емоційно-мотиваційних аспектів.

На думку В. Вілюнаса, ідентифікація може бути представлена в контексті розвитку мотиваційних механізмів особистості.

В. Кан-Калік, розглядаючи емоційний бік ідентифікації, говорить про специфіку її функціонування на різних етапах виховного процесу та власне вплив на виховання .

У ряді досліджень феномен ідентифікації трактується як емоційний, а при розкритті особливостей процесів комунікації підкреслюється необхідність наявності емоційних зв'язків між їх учасниками.

Загалом, у сучасній психологічній науці поняття ідентифікації розкривається як універсальний і визначальний механізм, необхідний як для згуртування групи, так і для персоналізації, розкриваючи характер уподібнення та відчуження в процесі розвитку людини. Охоплюючи кілька областей психічної реальності, ідентичність та ідентифікація виступають, по-перше, процесами об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом або групою на підставі сталого емоційного зв'язку та прийняття певних соціальних ролей, засвоєння соціокультурних взірців та моделей поведінки; по-друге, уявленнями, баченнями суб'єктом іншої людини як продовження себе самого.

Аналіз відповідних джерел та наше бачення проблеми дозволяє розглядати ідентифікацію як процес становлення, функціонування та розвитку ідентичності, а ідентичність – як соціальний продукт, що витікає з діалектичної форми взаємодії та взаємозв'язку індивіда і суспільства.

Література

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – Спб. : Питер, 2003. – 256 с.
2. Антонова Н. В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н. В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996 – № 1. – с. 131–143.
3. Баранова Т. С. Теоретические модели социальной идентификации личности / Т. С. Баранова // Психология самосознания : хрестоматия / [под ред. Д. Я. Райгородского]. – Самара : Издательский Дом "БАХРАХ-М", 2000. – 672 с.
4. Басина Е. З. Роль идентификации в формировании альтруистических установок личности / Е. З. Басина, Е. Е. Насиновская // Вестник Московского Университета : Серия 14 "Психология". – 1967. – № 4. – С. 33–41.
5. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Мир, 1995. – 226 с.
6. Большой психологический словарь / [сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с.
7. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості : [учб. посібник для студентів ст. курсів психол. фак. та від-нь ун-тів] / О. Ф. Бондаренко. – Харків : Фоліо, 1996. – 237 с.
8. Гнатенко П. И. Идентичность : философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К. : "Арт-пресс", 1999. – 466 с.
9. Дружиніна І.А. До питання вивчення феномену ідентичності у сучасній психологічній науці / І.А. Дружиніна // Оновлення змісту, форм і методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 43. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 31-34.
10. Дружиніна І.А. Феномен ідентичності та ідентифікації в руслі сучасних психологічних досліджень / І.А. Дружиніна // Оновлення змісту, форм і методів навчання і виховання в закладах освіти : Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 37. – Рівне : РДГУ, 2007. – С. 48-52.
11. Заковоротная М. В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты / М. В. Заковоротная. – Ростов-на-Дону : Изд-во СКНЦ ВШ, 1999. – 196 с.
12. Иванова Н. Л. Идентичность и толерантность : соотношение этнических и профессиональных стереотипов / Н. Л. Иванова // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 54–63.
13. Иванова Н. Л. Структура социальной идентичности: проблема анализа / Н. Л. Иванова // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25, № 1. – С. 52–60.
14. Идентификация как механизм общения и развития личности : методические рекомендации / [под ред. В. С. Мухиной]. – М. : МГПИ им. В. И. Ленина, 1988. – 31 с.
15. Идентичность : хрестоматия / [сост. Л. Б. Шнейдер]. – М. : Изд-во Московского психолого-социального ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО "МОДЭК", 2003. – 272 с.
16. Кимберг А. Н. Личность и идентичность : подходы к исследованию и пониманию / А. Н. Кимберг // Психологические проблемы самореализации личности / [под ред. О. Г. Кукосяна]. – Краснодар, 2001. – Вып. 6. – С. 126–135.
17. Кон И. С. В поисках себя : личность и её самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
18. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – Спб. : Питер, 2000. – 992 с.

19. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство: з точки зору соціального біхевіоризму / Дж. Г. Мід ; [пер. з англ.]. – К. : Український Центр духовної культури, 2000. – 374 с.
20. Москаленко В. В. Проблема ідентичності в політичній соціалізації особистості / В. В. Москаленко // Психологія : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2002. – Вип. 17. – С. 65–70.
21. Павленко В. Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В. Н. Павленко // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 135–141.
22. Психологический словарь / [под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др.]. – М. : Педагогика, 1983. – 448 с.
23. Психология. Словарь / [под ред. А. В. Петровского] – М. : Изд.-во политической литературы, 1990. – 340 с.
24. Словарь практического психолога / [сост. С. Ю. Головин]. – Минск : Харвест, 1998. – 800 с.
25. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 286 с.
26. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы / А. Фрейд ; [пер. с нем.]. – М. : Педагогика-пресс, 1993. – 144 с.
27. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд. – М., 1997. – 479 с.
28. Фрейд З. Психоаналитические этюды / З. Фрейд ; [пер. с нем.]. – Минск : Беларусь, 1991. – 604 с.
29. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность : теория, эксперимент, тренинг / Л. Б. Шнейдер. – М : Изд-во Моск. соц.-психол. ин-та ; Воронеж : Изд-во "МОДЭК", 2004. – 600 с.
30. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб. : ООО «Речь», 2000. – 416 с.
31. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон. – М., 1996. – 344 с.

Тема 2. Поняття кризи ідентичності

1. Феномен ідентичності та її кризи.
2. Поняття життєвих криз у психологічних дослідженнях.
3. Поняття кризи ідентичності у системі професійної підготовки студентів-психологів.

Традиційно трактування терміну "ідентичність" в психології пов'язують з ім'ям Е. Еріксона, який визначив ідентичність як внутрішню безперервність і тотожність особистості. На рівні індивідуального досвіду відчуття ідентичності – це, з одного боку, сприйняття себе як тотожного і усвідомлення безперервності свого існування в часі і просторі, з іншого – сприйняття того факту, що інші визнають мою тотожність і безперервність. У міру розвитку особистості переживання почуття ідентичності посилюється, супроводжуючись почуттям цілеспрямованості, чіткого усвідомлення власного життєвого шляху і впевненості в зовнішньому схваленні.

Дж. Марсія продовжив розвиток соціального аспекту концепції Е. Еріксона і визначив ідентичність як динамічну структуру, яка об'єднує потреби, здібності, переконання, індивідуальну історію. Ідентичність розвивається в міру вирішення людиною різних життєвих проблем і в певний момент знаходиться в одному з чотирьох статусів: досягнута ідентичність, передчасна ідентичність, дифузна ідентичність, мораторій. Кожен статус формується в залежності від співвідношення двох параметрів: наявності або відсутності кризи і сформованості або відсутності одиниць ідентичності – цілей, цінностей, переконань, інтересів, здібностей.

У руслі психоаналітичного підходу поняття ідентичності та її кризи представлено в роботах О. Кернберга, а в рамках інтеракціоністського і когнітивно-орієнтованого підходів – в роботах Е. Гоффмана, Г. Теджфела, Дж. Тернера, Р. Фогельсона і ін. У вітчизняній психології активно розробляється близьке за психологічним змістом поняття особистісного самовизначення. Цій проблемі особливу увагу приділено в працях К. Абульханової-Славської, Л. Божович, М. Гінзбурга, С. Рубінштейна.

На думку А. Ватермана, елементи ідентичності формуються в результаті вибору серед різних альтернатив в період юнацької кризи ідентичності і складають основу для визначення життєвого напрямки і пошуку сенсу життя. Перехід від одного стану ідентичності до іншого здійснюється через подолання кризи ідентичності. Суб'єктивно це переживається як стан пошуку нових можливостей для вирішення виникаючих проблем (конструктивна криза, призводить до досягнення ідентичності), або як стан розчарування в собі, розчарування в своєму майбутньому (деструктивна криза, не призводить до досягнення ідентичності).

Центральним аспектом, крізь призму якого розглядається все становлення особистості в перехідному віці, включаючи і юнацький етап, є "нормативна криза ідентичності". Тут термін "криза" вживається в значенні поворотної, критичної точки розвитку, коли в рівній мірі загострюються як вразливість, так і зростаючий потенціал особистості, і вона опиняється перед вибором між двома альтернативними можливостями, одна з яких веде до позитивного, а інша

до негативного напрямку. Слово "нормативний" вживається в контексті ситуації сприйняття життєвого циклу людини в якості ряду послідовних стадій, кожна з яких характеризується специфічним кризою у відносинах індивіда з навколишнім світом. Разом ці стадії визначають розвиток почуття ідентичності.

Криза ідентичності – це початок становлення справжнього авторства у визначенні і реалізації своїх поглядів на життя. Відділяючись від образу Я в очах найближчого оточення, долаючи професійно-позиційні і політичні детермінації покоління, об'єктивно оцінюючи свої якості як «не-Я», людина стає відповідальною за власну суб'єктність, яка часто створюється неусвідомлено, без відома носія. Цей мотив пристрасного і безперервного пізнання власного "Я", переживання почуттів втрати попередніх цінностей, уявлень, інтересів і пов'язаних з цим розчарувань, дозволяє класифікувати цей період як критичний, кризовий, конфліктний.

Формування адекватного почуття ідентичності, яке створює умови для зустрічі людини зі своєю індивідуальністю (неповторністю, самотністю), за Е. Еріксоном, виступає головним завданням, яке постає перед індивідом у період юності. У пошуках особистої ідентичності молода людина вирішує, які дії є для неї важливими, і таким чином виробляє певні норми для оцінки своєї поведінки та поведінки інших людей. Цей процес пов'язаний також з усвідомленням власної цінності та компетентності.

Іноді, намагаючись уникнути кризи ідентичності, молодь дуже поспішає з самовизначенням і тому не в змозі розкрити свій потенціал повністю. Інші розтягують цю кризу і стан розпливчатої ідентичності на невизначений час, витрачаючи свою енергію в тривалому конфлікті розвитку і сумнівах з приводу самовизначення. Іноді дифузна ідентичність знаходить прояв у так званій "негативній ідентичності", при якій індивід приймає небезпечну або соціально небажану роль. Головною небезпекою, яку, на думку Е. Еріксона, повинна уникнути особистість в цей період, є "розмивання" відчуття свого Я внаслідок розгубленості, сумнівів у наявності можливості направити своє життя в певне русло.

Результати досліджень зарубіжних авторів, огляд яких наведено в роботі Л.Анциферової, свідчать, що найбільш вражаючими за наслідками є життєві кризи, з якими стикаються люди невідготівлені до такого перебігу подій. "Індивіди, мотивовані вірити у справедливий і впорядкований світ, у якому люди отримують те, на що заслуговують і заслуговують на те, що отримують, - світ, у якому погані події не стаються з хорошими людьми". Знаючи про таку особистісно-світоглядну "теорію" людини, можна уявити собі, наскільки руйнівним буде вплив на неї несподіваної важкої події. Не вписуючись в особистісну "теорію", негативна подія призводить до розриву систем значень, що склалися у свідомості, до руйнування суб'єктивного життєвого світу. Що слід знати людям про різноманітні критичні життєві ситуації та способи їх подолання? Насамперед потрібно знати про певні різновиди та типи таких ситуацій, змістові характеристики та закономірності їх розгортання, психологічні особливості реагування на них, прийоми та способи самостійного подолання критичних життєвих ситуацій тощо. Типологія критичних життєвих ситуацій.

На думку Т.Титаренко, типологія критичних життєвих ситуацій повинна мати такий вигляд: емоційно складна, утруднена, проблемна, критична, гранична, екзистенціальна, термінальна.

Емоційно складна життєва ситуація, яку різні автори називають також утрудненою, або ситуацією важких життєвих умов, ситуацією повсякденних неприємностей (daily hassles), – це значуща для особистості ситуація, що спрямована до емоційно-мотиваційної сфери і передбачає необхідність переживання як процесу. З такою ситуацією людина, здебільшого, впорається самостійно.

Проблемна ситуація може виникати в окремій діяльності, наприклад, навчальній, професійній, пізнавальній тощо, не поширюючись на решту сфер життєдіяльності та не впливаючи вирішальним чином на самооцінку, рівень самоповаги, ставлення до власного життя.

Ситуацію слід вважати критичною передусім тому, що людині потрібна допомога ззовні, бо стандартних, типових способів розв'язання ситуації

особистості вже не достатньо або вона ними просто не володіє. Критична ситуація передбачає конфліктні, складні, утруднені, суб'єктивно несприятливі життєві обставини, які потребують перегляду головних життєвих стратегій, внесення суттєвих коректив у життєвий сценарій. Кризова ситуація провокує перегляд життєвого сценарію як такого, початок "нового життя", апробацію нової форми самореалізації. Екзистенціальна ситуація переживається під час такої глибокої кризи, коли тимчасово втрачається сенс існування і людина опиняється перед вибором між життям і смертю.

Термінальна ситуація виникає вже за межею екзистенціального вибору, коли людина знає про свою приреченість і може лише впливати на якість останнього відтинку життя, яке залишається. Людина за цієї ситуації опиняється перед найскладнішим і найвідповідальнішим у її житті вибором - вона обирає або можливість поступового згасання, коли від неї вже нічого не залежить, або все ж таки можливість мужньо, з почуттям власної гідності зустріти смерть.

Усі виокремленні типи критичних життєвих ситуацій суб'єктивно переживаються як більш-менш гостра необхідність реконструкції ставлення до себе, до власного минулого, сьогодення і майбутнього. Порушується спонтанність буття, зростає відчуття внутрішнього та зовнішнього хаосу, втрачається структурованість життєвого світу. Можливості усвідомлення нею власних проблем майже завжди залишаються вкрай незадовільними. Кожну з визначених ситуацій, починаючи з критичної і закінчуючи термінальною, можна розглядати і як послідовні стадії несприятливого поглиблення, розгортання життєвої кризи. Загалом життєва криза розглядається як складний феномен індивідуального життя людини. Вона має ряд особливостей, які відрізняють її від інших емоційно складних життєвих ситуацій:

- загальна тривалість не більше 4-6 тижнів;

- у кризовій ситуації порушується вся система самоорганізації, яка забезпечує в інших умовах синхронну роботу раціонального та ірраціонального у психіці людини (індивід потрапляє в ситуацію, де панують емоції);

- влада негативних емоцій гальмує реакцію подолання, створюючи труднощі для головного моменту в ній - пошуку основної суперечності життя в період кризи;

- у процесі переживання кризи свідомий вибір людиною однієї з полярних протилежностей свідомості як життєвого смислу, здебільшого, неможливий унаслідок порушення механізмів саморегуляції;

- реакція подолання починається з автоматичної перебудови свідомості і всієї психічної діяльності доти, поки не стане можливою аналітична діяльність, але природжений процес перебудови свідомості необхідно доповнити, оптимізувати соціальне надбаним досвідом роботи над собою, над своїм внутрішнім світом.

Результати досліджень різних авторів, і запропоновані ними класифікації життєвих криз можна об'єднати в одну більш-менш повну:
Вікові (нормативні) кризи:

- підліткова криза;
- криза 30-ти років;
- криза "середини" життя тощо.

Біографічні кризи:

- нереалізованості;
- спустошеності;
- безперспективності (та їх поєднання).

За критерієм тривалості:

- мікрокризи (кілька хвилин);
- короткочасні (до 4-6 тижнів);
- довготривалі (до 1 року).

За критерієм результативності:

- конструктивні;
- деструктивні.

За діяльнісним критерієм:

- криза операційного аспекту життєдіяльності: "не знаю, як жити далі";
- криза мотиваційно-цільового аспекту: "не знаю, для чого жити далі";
- криза смислового аспекту:
"не знаю, навіщо взагалі жити далі".

За критерієм детермінованості:

- кризи, спричинені інтрапсихічними факторами;
- кризи, спричинені ситуаційними факторами.

За критерієм складності:

- прості кризи, що викликано однією подією;
- багатовимірні кризи, які торкаються майже всіх аспектів індивідуального життя тощо.

Всебічні динамічні зміни в сучасному суспільстві призводять до активного впровадження психології в різні сфери його життєдіяльності. Наслідком цього процесу є підвищення попиту на послуги кваліфікованих психологів при вирішенні як особистих питань громадян, так і запитів різних організацій, підприємств, служб.

Соціальна значущість діяльності практичного психолога, високий рівень її затребуваності в різних сферах життя суспільства роблять особливо актуальним питання якості підготовки практичних психологів, необхідність удосконалення існуючих та розробку нових технологій навчання.

Професійне становлення практичного психолога являє собою складний, тривалий процес, який починається з вибору спеціальності і завершується повною самореалізацією особистості в професії. Підготовка висококваліфікованого фахівця передбачає освоєння професії у вищому навчальному закладі, здійснюється в процесі спеціально організованої навчальної діяльності студентів і сприяє формуванню і розвитку у студентів відповідних якостей і здібностей в контексті освоєння ними соціально-професійних цінностей, властивих кожній сфері професійної діяльності.

Однак, в процесі професійної підготовки психологів у ВНЗ важливо апелювати не тільки до когнітивних, раціональних структур самосвідомості, але і приділяти належну увагу особистісному, емоційному розвитку, позитивному ставленню до себе, оскільки саме процеси когнітивного і індивідуального розвитку в сукупності створюють основу для формування професійної ідентичності, яка є частиною самосвідомості, самовизначення особистості – головних складових формування професіонала. Сприяти особистісному і професійному становленню студентів-психологів, в основі якого лежить почуття своєї ідентичності, можливо лише спираючись на знання про умови, особливості, механізми її формування.

Важливо враховувати, що ідентичність, будучи багатокomпонентним і інтеграційним психологічним утворенням, забезпечуючи людині цілісність, тотожність, визначеність і, розвиваючись в ході професійного навчання в просторі процесів самовизначення і самоорганізації, супроводжується станом кризи.

Криза ідентичності характеризується несформованістю життєвих і професійних перспектив, зв'язується з такими особистісними характеристиками як емоційна нестійкість, тривожність, низький самоконтроль, невпевненість в собі, зниження мотивації на отримання знань, ослаблення вираженості навчально-професійної позиції і може привести до негативної трансформації ідентичності, відповідно, гальмуючи повноцінний професійний та особистий розвиток майбутнього фахівця в галузі практичної психології.

Таким чином, актуальною стає проблема дослідження механізмів виникнення і особливостей протікання кризи ідентичності майбутніх практичних психологів, а також виявлення та впровадження в навчальний процес найбільш оптимальних та ефективних шляхів її подолання.

Проблема переживання кризи ідентичності, в т. числі і професійної, постає особливо гостро саме у майбутніх психологів, оскільки саме від особистісного розвитку суб'єкта психологічної діяльності залежать результати професійних впливів фахівця на людину. Студенти, що гостро переживають кризу, не здатні адекватно реалізовувати свою психологічну підготовку по відношенню до себе,

в більш повному обсязі сприймати необхідний навчальний матеріал, опановувати навички самоаналізу і рефлексії, відпрацьовувати особисті проблемні аспекти і цілісно усвідомлювати когнітивні, моральні, особистісні, глибинні цінності.

Дослідження, проведені серед студентів психологічних факультетів, показали, що значний відсоток майбутніх фахівців в даній області (як правило, 1-3 курсів), знаходяться в стані кризи і вимагають спеціальної корекційної роботи з формування відчуття своєї ідентичності. Т. Румянцева розглядає кризу ідентичності як порушення усталеної внутрішньої гармонії (Я не знаю, хто я зараз) і виникнення необхідності вибору можливостей для ідентифікації (Я повинен вирішити, хто Я). Автор впевнена, що надання допомоги у формуванні та підтримці позитивної ідентичності передбачає не тільки знання ознак і показників кризи ідентичності, а й виявляє необхідність мати уявлення про прояви бажаного позитивного стану ідентичності.

Подолання кризи ідентичності пов'язується зі зростанням емоційної стійкості, підвищенням рівня самоконтролю і впевненості в собі, зростанням товаришкості, орієнтацією на свій внутрішній світ, підвищенням соціальної компетенції, а також спрямованістю мотивації на активність, діяльність, відпочинок, дозвілля.

Криза ідентичності настає в результаті нереалізованості основних цінностей і стагнації в розвитку особистості і одночасно служить її подоланню, яке полягає в отриманні відповідних знань, визначенні цінностей і їх реалізації. Разом з тим, виділення критеріїв ідентичності є необхідною умовою розуміння механізму впливу кризи на розвиток особистості, що дозволить своєчасно діагностувати кризу. Важливим також є виявлення чинників, що сприяють розв'язанню кризи ідентичності і спрямовують на успішне його подолання саме в ході практичної психологічної роботи.

В процесі реалізації професійної підготовки майбутніх психологів слід враховувати одне з основних положень Е. Еріксона, згідно з яким ідентичність динамічна і ніколи не досягає завершеності. Відповідно, становлення

ідентичності є багатовимірним процесом людського розвитку і існує можливість зміни і формування ідентичності в позитивному напрямку. Головне – при наданні допомоги в ситуації кризи ідентичності основну увагу приділяти формуванню у людини конструктивної установки і особистісної рефлексії.

Кризові тенденції в ідентичності найчастіше фахівці виявляють у студентів-психологів третього курсу, які проявляються у внутрішній суперечливості між очікуваннями студентів, їх уявленнями про професію і реальністю її освоєння, доповнюються втратою певних життєвих орієнтирів на тлі негативного самоствавлення, відчуттям обмеженості перспектив особистісного і професійного зростання.

Даний стан, при відсутності відповідного психологічного втручання, здатний як гальмувати розвиток професійної ідентичності, так і привести до деструктивних тенденцій в цілому в розвитку особистості фахівця.

З метою профілактики та подолання кризових тенденцій важливо впроваджувати в навчальний процес систему корекційних спецкурсів та тренінгів, орієнтованих, насамперед, на зменшення негативних самохарактеристик в Я-образі студентів-психологів, насиченість його змістовними характеристиками в їх логічному співвідношенні, зниження рівня негативного самоствавлення, наявність цілей в житті, усвідомлення власних особистісних і професійних ресурсів, наявність інтересу до власної особистості, прагнення до змін, активної творчої позиції, контактів і т.д.

Література

1. Антонова Н. В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н. В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996 – № 1. – с. 131–143.
2. Баранова Т. С. Теоретические модели социальной идентификации личности / Т. С. Баранова // Психология самосознания : хрестоматия / [под ред. Д. Я. Райгородского]. – Самара : Издательский Дом "БАХРАХ-М", 2000. – 672с.
3. Буякас Т.М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов психологов / Т.М. Буякас // Вестник МГУ. Серия 14. Психология. – 2000. – № 1. – С. 56-62.
4. Василюк Ф.Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф.Е. Василюк // Психологический журнал. – 1995. – № 3. – С. 90-101.
5. Гинзбург М. Р. Сформированность личностной идентичности как показатель успешности социализации в старшем подростковом и юношеском возрастах / М. Р. Гинзбург // Мир психологии. – 1998.– № 1. – С. 21–26.

6. Дружинина И.А. Кризис идентичности будущих психологов: особенности развития и пути преодоления / И.А. Дружинина // *Личность в экстремальных условиях и кризисных ситуациях жизнедеятельности : Сборник научных статей международной научно-практической конференции / Под. ред. Р.В. Кадырова. – Владивосток : Мор. гос. ун-т им. адм. Г.И. Невельского, 2011. – С. 29-35.*
7. Дружинина І.А. До проблеми кризи ідентичності та шляхів її подолання у студентів-психологів / І.А. Дружинина // *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – Т.Х, част.1. – К., 2008. – С. 172-178.*
8. Дружинина І.А. Психологічні чинники розвитку професійної ідентичності майбутніх практичних психологів: Автореф. дис....канд. психол. наук. – Київ, 2009. – 21 с.
9. Зликов В. Л. Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології / В. Зликов // *Соціальна психологія. – 2006. – № 5 (19). – С. 128–137.*
10. Иванова Н. Л. Профессиональная идентичность в социально-психологических исследованиях / Н. Л. Иванова // *Вопросы психологии. – № 1. – 2008. – С. 89–100.*
11. Казанцева Т. А. Взаимосвязь личностного развития и профессионального становления студентов-психологов / Т. А. Казанцева, Ю. Н. Олейник // *Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, № 6. – С. 51–59.*
12. Кимберг А. Н. Личность и идентичность: подходы к исследованию и пониманию / А. Н. Кимберг // *Психологические проблемы самореализации личности / [под ред. О. Г. Кукосяна]. – Краснодар, 2001. – Вып. 6. – С. 126–135.*
13. Клиничик Е. П. Некоторые проблемы профессионального становления студентов на факультете психологии МГУ / Е. П. Криничик // *Вестник МГУ, сер.14. "Психология". – 2006. – № 1. – С. 82–89.*
14. Леви В. И. Искусство быть другим / В. И. Леви. – СПб. : "Питер", 1993. – 190 с.
15. Москаленко В. В. Социализация личности / В. В. Москаленко. – К. : Вища школа, 1986. – 200 с.
16. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. : Підручник. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
17. Павленко В. Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В. Н. Павленко // *Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 135–141.*
18. Румянцева Т.В. Проявления кризиса идентичности у студентов в меняющихся социальных условиях / Т.В. Румянцева // *Личность в современных исследованиях. Сборник научных трудов. Выпуск 8. Материалы V межрегиональной научно-практической конференции "Проблемы развития личности". Рязань: Информационные технологии, 2005. – С. 102-106.*
19. Титаренко Т. М. Життєва криза очима психолога / Т. М. Титаренко // *Психологія життєвої кризи. – К.: Агропромвидав України, 1998. – С. 8–38.*
20. Чепелева Н. В. Особистісна подготовка психолога-практика / Н. Чепелева // *Персонал. – №5. – 2000. – С. 17–19.*
21. Черный Е. В. Профессиональная идентичность практического психолога / Е. В. Черный // *Практична психологія і соціальна робота. – 2000. – № 8. – с. 36–39.*
22. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность : теория, эксперимент, тренинг / Л. Б. Шнейдер. – М : Изд-во Моск. соц.-психол. ин-та ; Воронеж : Изд-во "МОДЭК", 2004. – 600 с.
23. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон. – М., 1996. – 344 с.

Тема 3. Професійно-особистісне становлення майбутнього психолога

1. Система професійної та особистісної підготовки майбутніх фахівців-психологів.
2. Поняття професійної ідентичності студентів-психологів.

Як показує світова практика, проблема підготовки висококваліфікованих та конкурентоспроможних фахівців не може бути ефективно розв'язана в рамках використання лише традиційних форм та методів навчання. Особливо це стосується процесу навчання практичних психологів, майстерність та професіоналізм яких безпосередньо залежить від здатності спеціаліста особистісно зростати та гармонійно розвиватись. Використання у навчанні активних методів і прийомів здатне забезпечити підвищення мотивації до освоєння фаху, включення в реальні професійні ситуації з подальшим їх розумінням, особистісний розвиток студентів-психологів, розвиток професійно важливих якостей, формування навиків надання консультативної допомоги, здійснення психодіагностики, психокорекційної, тренінгової діяльності, налагодження зв'язків з іншими практикуючими психологами та психотерапевтами тощо.

На цінність побудови процесу навчання, насамперед орієнтованого на професійно-особистісне зростання студентів-психологів, що реалізується в контексті використання не лише традиційних методів освоєння професії, вказують практично всі автори, наукові розробки яких присвячені даній проблематиці (Г. Абрамова, І. Андрійчук, О. Біла, О. Бондаренко, А. Борисюк, Ж. Вірна, Л. Долинська, Ю. Долінська, Л. Карамушка, Н. Коломінський, О. Міненко, Л. Мова, В. Панок, Н. Пов'якель, Н. Пророк, О. Саннікова, Л. Терлецька, Л. Уманець, Н. Чепелєва, Н. Шевченко, Т. Яценко та ін.).

У своїх наукових дослідженнях Н. Коломінський відстоює важливість запровадження методологічного принципу особистісно-діяльнісного підходу, покликаного допомогти подолати суперечність між професіоналізмом і спрямованістю особистості. У змісті даного підходу – ідея врахування та поєднання в процесі професійної підготовки психолога особливостей і вимог професійної діяльності і особистості, яка повинна володіти цією діяльністю.

Навчальна діяльність студента розглядається як особистісно орієнтована праця і обумовлює необхідність з перших занять показати студентам їх майбутню професійну діяльність як місію (допомогти іншій людині), і як роботу, здійснювати яку можливо через освоєння професійних знань, навичок, умінь. Відповідно, вчений пропонує у змісті всіх психологічних дисциплін, які мають загально пізнавальний характер, визначити шляхи їх використання в практичній діяльності майбутнього психолога.

Н. Чепелева, аналізуючи специфіку професії психолога, стверджує, що в процесі надання психологічної допомоги іншим основним інструментом його роботи окрім знань, тестів, спеціальних психологічних методик та іншого має виступати його власна особистість: самооцінка, цінності, образ себе та навколишнього тощо. Вміння вибрати адекватну форму прояву своїх емоцій, здатність володіти собою, керувати власними емоційними станами – показник розвиненої емоційної культури практичного психолога. Все це сприяє повноцінному спілкуванню, дає змогу знайти вихід із складних ситуацій.

У більшості досліджень так чи інакше підкреслюється важливість процесу підготовки студентів-психологів, орієнтованого на особистісний розвиток, постійний самоаналіз, самоактуалізацію особистості. Пропонуються різні шляхи активізації цього процесу: формування спрямованості майбутнього практичного психолога на оволодіння практичними знаннями, вміннями і навичками, а також психолого-педагогічними знаннями в цілому (С. Яремчук); формування особистісної позиції у процесі освоєння спеціальності психолога (О. Подоланюк, І. Слободянюк, О. Холодова), самопізнання як елемент освіти майбутніх практичних психологів у ВНЗ (В. Михайлова, Т. Скрипченко); використання активних методів навчання, різноманітних тренінгів, розв'язування психологічних ситуацій, робота з інтеракційними методиками (В. Власенко, С. Васьківська, П. Горностай, Л. Долинська, В. Карікаш, О. Міненко, Л. Мова, В. Федорчук, Т. Яценко та ін.).

Розглядаючи питання про особистісну підготовку психологів, Р. Кочюнас зазначає, що при навчанні психотерапії і психологічному консультуванні поряд

з необхідністю набуття відповідної теоретичної бази під кваліфікованим керівництвом важливим є поглиблення самопізнання психолога (консультанта).

Крім особистісного самопізнання, важливою умовою підготовки психолога-практика є психокорекція, що гармонізує його психіку в єдності свідомих та несвідомих аспектів. Проходження глибинної психокорекції сприяє процесу особистісної корекції, нівелює деструктивні прояви психіки, стабілізує внутрішню структуру, що дозволяє оптимально адаптуватися до соціуму. Відмінність відкоректованої та не відкоректованої людини полягає в ступені розвитку навичок самокорекції та пізнання власної особистості, можливості кваліфіковано наближатися до пізнання істотних характеристик власного Я. Невідкоректованість – це обтяженість особистісною проблемою (внутрішньою суперечністю), нерозв'язаність якої призводить до таких дисфункційних характеристик особистості, як закритість для набуття нового досвіду, різкі зміни настрою, невдоволеність собою й іншими людьми, непослідовність поведінки та наявність в ній агресивних включень, розбіжності у системі цінностей та життєвих позицій тощо.

Важливе завдання психокорекції – формування мотивації самозмін і саморозвитку, перехід корекції у самокорекцію. Без спеціальної роботи із саморозвитку ефективність професійної діяльності різко знижується, фахівець стає неконкурентоспроможним, оскільки робота практичного психолога належить до таких видів діяльності, в яких професійні та особистісні прояви стикаються особливо тісно, а професійне зростання неможливе без особистісного. Допомогти студентам-психологам у створенні умов для повноцінного особистісного розвитку, самовдосконалення та відпрацювання власних проблемних зон повинна діяльність психологічної служби, яка функціонує у ВНЗ та спрямована на психологічне забезпечення навчально-виховного процесу, сприяння у створенні умов для гармонійного розвитку особистості, надання допомоги викладачам в індивідуальній роботі зі студентами та забезпечення можливості для профілактичної і просвітницької, діагностичної, корекційної та консультативної роботи.

Оскільки особистість психолога – основний інструмент психологічної допомоги, особистісний компонент підготовки для студентів психологічних спеціальностей є особливо значущим. Відповідно, особистісне зростання спеціаліста, що передбачає не лише розвиток особистості, а й прагнення до найповнішого розкриття власного потенціалу та готовність до самозмінювання та самовдосконалення вважаємо ключовим у навчальному процесі. Реалізацію вищеокресленого може забезпечити потужне впровадження та використання активних методів навчання та соціально-психологічного тренінгу, що дозволяє розвинути у студентів ряд професійно важливих якостей, підвищити у них розуміння власних психологічних особливостей, а також стимулювати виникнення стійкої мотивації до самостійного особистісного зростання. Важливо також заохочувати студентів, що освоюють психологічні спеціальності, до самостійної, пошукової діяльності, стимулювати бажання вирішувати та ставити завдання власного розвитку. При цьому, використовуючи різні методи, техніки та прийоми активного соціально-психологічного навчання або інших інтерактивних форм роботи, можна максимально ефективно регулювати процес самопізнання, самовдосконалення та самоактуалізації.

Чимало дослідників, які вивчали особливості професійної та особистісної підготовки майбутніх психологів, говорять про важливість застосування тих чи інших форм активної групової роботи і пропонують окремі програми чи комплекси відповідного спрямування. Наприклад, програма стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх психологів у навчально-виховному процесі, яка складається із інформаційного і тренінгового блоків, форма тілесно-орієнтованої та танцювально-рухової тренінгової роботи. Завдяки особливій структурі тренінгових програм є можливість діагностики (виявлення непродуктивних форм поведінки з метою самопізнання), корекції (самовдосконалення), формування (саморозвиток) та закріплення нових стратегій поведінки.

Говорячи про особистісну зрілість майбутніх фахівців, О. Темрук пропонує використання соціально-психологічного тренінгу, який дозволяє

вдосконалити ті компоненти особистісної зрілості, які об'єктивно піддаються формуванню за відносно короткий проміжок часу та є професійно значущими для особистості майбутнього професіонала (формування адекватної самооцінки, позитивного ставлення до себе і майбутньої професії, розвиток емпатії, здатність до психологічної близькості з іншими людьми, розширення професійно-ціннісних орієнтацій, розвиток гуманістичної спрямованості).

На думку Н. Пов'якель, ефективною є програма рефлексивно-творчого тренінг-практикуму, який дозволяє активізувати процес розвитку професійного мислення, що здійснюється шляхом формування у майбутніх практичних психологів рефлексивних і творчих умінь, вирішення фахових завдань.

М. Бадаловою розроблено програму психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток інтелектуальної готовності до розв'язування консультативних задач. Тренінг, запропонований дослідницею, являє собою комплекс із трьох систем методичних засобів, відповідно спрямованих на розвиток рефлексивності учасників, розвиток інтелектуальної вихованості та стимуляцію інтелектуальної активності, на формування інструментальної сторони діяльності майбутніх психологів-консультантів.

І. Тимошук вважає ефективними для формування морально-етичної відповідальності психологів дискусійні столи і тематичні семінари, демонстрацію кіно- і відеофільмів з наступним їх психолого-педагогічним і філософсько-етичним обговоренням, аналіз і читання творів художньої літератури, бібліотерапію, психодраму, терапію мистецтвом, психологічні ігри, обговорення й аналіз індивідуальних і групових консультативних та психотерапевтичних сеансів з вирішення ряду психологічних проблем.

Дієвим в процесі особистісної підготовки студентів-психологів є метод активного соціально-психологічного навчання (АСПН). Зокрема О. Біла вважає, що у психокорекційному процесі АСПН майбутні психологи мають можливість дослідити причини власних особистісних деформацій та оптимізувати професійно значущі особистісні якості. Це глибинний процес, наслідком якого є конструктивні зміни у психіці особистості. Суб'єкт набуває не лише нових знань про себе, а й формує здатність до аутопсихокорекції, довготривалої

роботи над собою поза груповим процесом. Глибинна психокорекція є передумовою самореалізації і передбачає сильний рушійний мотив для особистісного зростання. Для психолога-практика такий мотив може полягати в оптимізації власного внутрішнього психологічного стану, реалізації у професійній діяльності, набутті самоідентичності та самототожності.

Загалом, застосування групових методів роботи в навчальному процесі студентів-психологів (зокрема, таких прийомів, як тренінги, практикуми, групові дискусії, рольові ігри, мозковий штурм, невербальні прийоми, психомалюнок, вправи на самопізнання і самооцінювання) обумовлено можливістю, насамперед, активізувати їх інтерес до психологічних і педагогічних знань та набувати практичні навички в безпосередній взаємодії з людьми. Також з'являється можливість підвищити рівень рефлексії, розвинути професійне мислення, здатність до самоаналізу, емпатії, сформуванню професійно значущі новоутворення та набутти новий досвід, що дозволяє розширити межі власного образу Я та відпрацювати власні проблемні зони.

Проблема підготовки практичних психологів займає суттєве місце у системі освіти, оскільки у сучасному суспільстві збільшується спектр проблемних ситуацій, що потребують кваліфікованого психологічного втручання, а також розширюються сфери застосування психологічної допомоги.

З переходом на новітню систему освіти у студентській молоді цілком закономірно виникають труднощі, пов'язані з усвідомленням себе, самопізнанням власної особистості, формуванням уявлень про професійну діяльність, які утруднюють становлення і розвиток професійної ідентичності молодого покоління, що не встигає адаптуватись до швидкісних нововведень. Актуальною також залишається проблема формування професійної складової Я-концепції, яка передбачає постійну роботу суб'єкта по створенню такого внутрішнього образу професійної діяльності, який являвся б ключовим для досягнення професійної ідентичності. Подібні труднощі пов'язані в основному з характером професійної підготовки, яка повинна орієнтуватись на здобуття

високого рівня розуміння майбутньої професії, а також з тими процесами самоорганізації, які відповідають за впорядкованість і структурність часу, відведеного на навчальну діяльність і самостійну роботу.

Новітня система освіти покликана навчати і виховувати справді талановиту, необмежену особистість, орієнтовану на ефективну професійну діяльність, споріднену із власними суб'єктивними структурами. Створення умов для розвитку професійної ідентичності як складової ефективності цієї діяльності в ході університетської освіти є важливим аспектом функціонування модернізованої освітньої системи, одним із провідних завдань поряд із передачею знань і вмінь (інформуванням) та формуванням всебічно розвиненої особистості професіонала.

Спробу дослідити процес формування професійно значущих новоутворень в ідентичності студентів-психологів у контексті їх особистісного змінювання знаходимо в роботі О. Міненко. Основними складовими професійної ідентичності практичних психологів як результату процесу особистісного змінювання дослідниця вважає адаптивність, самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність, домінантність, ескапізм.

На думку Н. Чепелевої, професійна ідентифікація є невід'ємною частиною професійної самосвідомості особистості, що передбачає прийняття провідних професійних ролей, цінностей та норм, наявність мотиваційних структур, котрі спонукають особистість до ефективної професійної діяльності. Несформована професійна ідентифікація – навіть при високому рівні теоретичної підготовки й відпрацьованих практичних умінь – не дає змогу фахівцеві впевнено почувати себе у процесі виконання своїх функцій, викликаючи до дії механізми психологічного захисту. Відповідно, вчена говорить про поєднання процесу розвитку професійної ідентифікації з механізмами особистісного росту студентів-психологів.

Загалом, проблема формування особистості майбутнього фахівця постає в контексті сучасних змін в освітньому просторі надзвичайно гостро і вимагає подальшого висвітлення в рамках створення умов для формування життєвої перспективи, активізації творчого потенціалу студента, оволодіння ним

найсучаснішими методами самостійного наукового пошуку, розвитку професійного світогляду, здатності ефективно розв'язувати різнопланові життєві проблеми. Підвищення ж значимості особистісного компоненту в процесі професійного становлення у ВНЗ передбачає і необхідність вивчення механізмів і умов підготовки спеціаліста, особливо, коли мова йде про певну міру залучення в життя чи психіку іншої людини. Реалізація кредитно-модульної системи організації навчального процесу передбачає впровадження особистісно-орієнтованого підходу в контекст професійної підготовки фахівців і тим самим фокусує увагу на необхідності спрямувати даний процес, насамперед, на особистість професіонала, орієнтовану на самопізнання, самореалізацію, саморозвиток, самоідентифікацію з професією.

В. Панок і Л. Уманець, розглядаючи поняття професійної самоідентифікації, трактують її як таке оволодіння знаннями, навичками та вміннями, за якого відбувається самодіагностика, самопізнання, застосування до себе тих чи інших вимог до професії, створюються можливості вибору найбільш відповідних індивідуальним особливостям кожного студента інструментів роботи з клієнтами.

Механізм ідентифікації образу "Я" з образом професіонала як результат дії особистісного прийняття професії досліджувала Ж. Вірна. Важливим, на думку вченої, є те, що усвідомлення ідеального професійного образу веде за собою повноцінне усвідомлення реального професійного Я. У своїй роботі автор виділила також форми професійної ідентифікації (контрастно-позитивна, перспективно-позитивна, перспективно-негативна, контрастно-негативна), які супроводжуються комплексом особистісних властивостей, що об'єднують у собі психофізіологічні та психологічні ресурси професійної реалізації на кожному з етапів професійного становлення.

На нашу думку, упорядкованість образу ідеального професіонала можливе і за умови засвоєння професійних норм, стереотипів та залучення до роботи фахівців, що працюють за психологічним спрямуванням.

Дискутуючи з приводу сутності професійної ідентичності практичного психолога, Є. Чорний пропонує виокремити "істинну" та "штучну"

ідентичність. Істинна професійна ідентичність, на думку автора, є результатом успішного протікання процесу самоактуалізації. Її прояв характеризується автентичним поглинанням у професійну самореалізацію, а характерною особливістю є перевага установки на допомогу іншим перед природною установкою на самодопомогу. "Штучна" професійна ідентичність, формуючись під впливом помилкових цілей, конформності, моди чи престижу, здатна призвести до "оманливої" адаптації до професії, яка стане джерелом статичного стану, стагнації особистості та перешкоджатиме особистісному зростанню.

У дослідженнях, присвячених проблематиці формування професійної ідентичності майбутніх психологів, зустрічаємо дані, отримані в результаті проведення індивідуальної та групової роботи із студентами-психологами I-III курсів, спрямованої на професійне та особистісне самовизначення. Виявлено, що серйозною перешкодою в цій роботі є несформоване почуття власної ідентичності, що проявляється в певних порушеннях образу "Я". Найчастішими це проявляється у вигляді сформованого "застиглого", ригідного образу, коли суб'єкт міцно тримається за цей образ і тільки з ним співвідносить новий життєвий досвід. Якщо це не вдається, то він страждає від протиріч між новим досвідом і звичними уявленнями про себе. Студент не готовий до розвитку образу "Я". Або ж образ взагалі несформований: існує лише еkleктичне поєднання різних аспектів Я. Новий досвід приносить лише тривогу і не сприяє внутрішньому розвитку.

Очевидно, професійна ідентичність має різні джерела формування. Одним з них є професійна освіта, зміст якої забезпечує певну степінь ідентичності випускника з образом професіонала.

А. Маркова розглядає професійну освіту в якості системи педагогічних впливів на людину з боку суспільства, що спрямована на формування необхідних для певної професії знань, умінь, якостей особистості. Професійна освіта розуміється також як процес і результат оволодіння професією і відповідною кваліфікацією, засвоєння наукових знань, умінь і навиків, особистісних особливостей.

Серед чинників розвитку професійної ідентичності окремі дослідники виділяють професійну обізнаність (поінформованість), проблемами забезпечення якої займались провідні вітчизняні вчені. Так, В. Панок пропонує трирівневу структуру отримання професійних психологічних знань. Основу першого, загальнонаукового рівня мають становити теорії, гіпотези та факти, що встановлені в дослідженнях. Другий рівень – це практична психологія, і третій – прийоми і досвід роботи у конкретній техніці (техніках), або так званий індивідуально-типологічний рівень, покликаний враховувати особливості кожної особистості, що навчається.

Підготовка практичних психологів – досить складний процес, який здійснюється в ході діяльності – системи взаємодій суб'єкта з оточуючою дійсністю (викладачі, студенти, форми навчання, засоби та способи отримання знань) у ході цілеспрямованих дій. Ключовою є форма реалізації діяльності, в процесі якої відбувається професійна підготовка. Такою формою є навчання. І саме в процесі вивчення психології має розриватись межа між самим процесом навчання і індивідуальним життям студента, між результативністю навчання і особистісним зростанням.

Таким чином, важливу роль у розвитку професіонала відіграє саме особистісне зростання, яке виступає важливою передумовою професійного становлення особистості. Останнє, базуючись на психологічній та особистісній зрілості майбутніх фахівців, зумовлює виникнення такої необхідної складової особистості фахівця, як професійна ідентичність.

На важливість набуття і розвитку професійної ідентичності саме в процесі навчання вказує Т. Стефаненко. Дослідниця висловлює припущення, що становлення професійної ідентичності здійснюється через творчу пізнавальну активність особистості, а також психологічну підготовку до ситуації професійної діяльності, опосередковано через розвиток саморефлексії, наочіння професійним зразкам майбутньої діяльності і чітке визначення свого місця в ній.

Саме в процесі професійної підготовки в студентський період відбувається посилення так званого "професійного" блоку спілкування, що

забезпечується переходом від нестабільної, вузько локалізованої ідентичності до більш усвідомленої, стабільної, спрямованої на самореалізацію в широкому професійному співтоваристві ідентичності в поєднанні з більш високим рівнем усвідомлення своїх професійних якостей і можливостей.

Разом з тим, актуальним залишається питання про трансформацію студента із суб'єкта навчання в суб'єкт творчої самоосвіти і самовдосконалення, що також можливо при досягненні професійної ідентичності, сформованому образі Я. Саме можливості самонавчання і саморозвитку в значній мірі сприяють підготовці молодого фахівця до стрімких соціальних, економічних, політичних і загалом життєвих змін.

У розумінні спеціалістів особистісно зорієнтоване навчання постає як органічне поєднання навчання і учіння – індивідуально значущої діяльності окремого суб'єкта, в якому реалізується досвід його життєдіяльності. Суть навчального процесу, згідно з особистісно зорієнтованим підходом, полягає у різноманітності його змісту і форм, а також створенні таких умов для навчання особистості, за яких би розкривались і максимально розвивались усі її сторони, здібності та інтереси, створювались умови для її самореалізації, саморозвитку та самовдосконалення.

Аналіз тематичної літератури дозволив виокремити чинники, що тою чи іншою мірою здійснюють вплив на становлення професійної ідентичності майбутніх психологів. Так, розвиток професійної ідентичності залежить від емоційно-позитивного сприйняття себе як майбутнього професіонала (фактично в якості суб'єкта професійної діяльності), позитивного ставлення до отриманої інформації про майбутню професію, від якого залежить формуванні образу професії і успішного засвоєння прав та обов'язків, норм і цінностей професійної діяльності.

Певну роль в становленні професійної ідентичності відіграють окремі ідеальні образи вибраної професії, усвідомлення своєї приналежності до професії, очікування індивіда та можливості соціальних перспектив, які дає дана професія. На стадії навчання важливим є визнання індивіда майбутнім професіоналом, або, принаймні, фокусування уваги на тих його якостях, що

забезпечать ефективне виконання професійних завдань. Це, в свою чергу, підвищує мотиваційну готовність до розвитку власної особистості, образу "Я", пошуку контактів з представниками професійної спільноти та реалізації себе у обраній спеціальності.

Наступними вагомими чинниками розвитку професійної ідентичності можна вважати міру володіння певною термінологією, цінностями і нормами, використання певного професійного лексикону, уявлення про професійні міфи, прикмети і професійних попередників, професійно важливі якості фахівця. Подібні точки зору можна знайти у ряді робіт відповідного спрямування.

Оскільки самореалізація людини в будь-якій сфері життєдіяльності не можлива без усвідомлення самої себе, своїх здібностей, можливостей, потреб, своєї рольової і статусної приналежності, своїх психологічних характеристик, тобто без сформованого образу "Я", можна припустити наявність впливу останнього на формування ідентифікаційних структур особистості, а за умови організуючого впливу професійного простору вищого навчального закладу – і на розвиток професійної ідентичності.

Серед чинників, що стимулюють розвиток професійної ідентичності, варто виокремити процес ототожнення індивіда себе з тією професійною групою, яка здійснює відповідні функції. Важливим є прагнення індивіда "влитись" у професійну спільноту. Остання може бути розглянута в якості певної функціонуючої структури, що виступає джерелом професійної взаємодії представників однієї професії, які в свою чергу є носіями цінностей, особливостей спілкування, норм даної професії. Для майбутніх психологів важливими формами організації професійної ментальності в контексті професійної спільноти є зовнішні атрибути професії (наприклад, певна символіка, стиль одягу, професійний інструментарій); професійне мовлення (володіння відповідною психологічною термінологією); професійні знання, вміння та навички; професійні традиції, прикмети (певні етичні норми, специфіка поведінки, свята); професійно важливі якості тощо.

Важливим чинником у становлення професійної ідентичності є професійне спілкування та взаємодія студентів з фахівцями професійної

спільноти, де відбувається "запозичення" елементів професійного мислення і досвіду. Успішність цього процесу багато в чому визначається активною позицією та ступенем включеності людини в цю структуру професійно-діяльнісних зв'язків і відносин, взаємодія з суб'єктами якої сприяє формуванню у неї здібностей до самостійного цілепокладання і регулювання професійної діяльності. Власне цю функцію беруть на себе викладачі, які сприяють усвідомленню студентом своєї приналежності до певної професії чи до певної професійної спільноти.

Таким чином, в основі професійного становлення майбутнього психолога постає проблема формування його професійної ідентичності, яку можна охарактеризувати як структурне багатоаспектне утворення, результат процесів особистісного і професійного самовизначення, що виявляється в усвідомленні себе представником певної професії та прийнятті провідних професійних ролей, цінностей та норм. Розвиток професійної ідентичності та її структурних компонентів, які на нашу думку є суттєвими для успішного професійного зростання, забезпечується низкою чинників, провідним з яких виступає сформований образ "Я". Відповідно, здатність до зміни власної ідентичності можна і необхідно формувати ще в період навчання у ВНЗ.

Література

1. Андрійчук І. П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / І. П. Андрійчук. – К., 2003. – 20 с.
2. Балаев А. А. Активные методы обучения / А. А. Балаев. – М. : Профиздат, 1986. – 96 с.
3. Бондаренко А. Ф. Личностное и профессиональное самоопределение отечественного психолога-практика / А. Ф. Бондаренко // Московский психотерапевтический ж-л. – 1993. – № 1. – С. 63–76.
4. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники : [учеб. пособие] / И. В. Вачков. – М. : Изд-во "Ось-89". – 2001. – 224 с.
5. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе : контекстный подход / А. А. Вербицкий. – М. : Высш. школа., 1991. – 207 с.
6. Вірна Ж. П. Професійна ідентифікація психолога / Ж. П. Вірна // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. ["Актуальні проблеми діяльності психологічної служби системи освіти"], (Суми, 11–12 квітня 2006 р.). – Суми, 2006. – С. 16–19.

7. Долінська Ю. Г. Особистісне зростання практичного психолога в процесі його професійної підготовки / Ю. Г. Долінська // Зб. наук. праць "Психологія". – К. : НПУ, 1998. – Вип. I. – С. 155–160.
8. Дружиніна І.А. Особистісна підготовка фахівця-психолога як запорука його професіоналізму / І.А. Дружиніна // Психологія особистості професіонала: збірник статей / Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України; [наук. ред. Г.О. Балл, В.Л. Зливков; уклад. В.О. Медінцев, С.О. Лукомська, О.В. Федан]. – К.: Педагогічна думка, 2016. – С. 116-122.
9. Дружиніна І.А. Проблема професійної підготовки студентів-психологів: теоретико-прикладний аспект / І.А. Дружиніна // Психологія : реальність і перспективи : Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 3. – Рівне : Видавництво ТзОВ «Дока центр», 2014. – С. 59-62.
10. Дружиніна І.А. Професійне становлення майбутніх психологів : теоретико-методологічний аналіз проблеми / І.А. Дружиніна // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – К. : Університет "Україна", 2011. – № 2. – С. 425-428.
11. Дружиніна І.А. Розвиток професійної ідентичності майбутніх практичних психологів засобами активного соціально-психологічного навчання / І.А. Дружиніна // Актуальні проблеми психології. Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – Київ-Ніжин : Видавництво НДУ; ДС "Міланік", 2007. –Том 10, вип.1 – С. 74-76.
12. Дружиніна І.А. Тренінг професійної ідентичності в системі підготовки практичних психологів / І.А. Дружиніна //Оновлення змісту, форм і методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 41. – Рівне : РДГУ, 2008. – С. 52-55.
13. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л. : ЛГУ, 1985. – 168 с.
14. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность (статья первая) / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 4. – С. 51–59.
15. Иванова Н. Л. Профессиональная идентичность в социально-психологических исследованиях / Н. Л. Иванова // Вопросы психологии. – № 1. – 2008. – С. 89–100.
16. Казанцева Т. А. Взаимосвязь личностного развития и профессионального становления студентов-психологов / Т. А. Казанцева, Ю. Н. Олейник // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, № 6. – С. 51–59.
17. Коломінський Н. Л. Методологічні засади професійної підготовки практичного психолога // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 4. – С. 12–13.
18. Корекційно-виховні заходи в системі підготовки психолога-практика / уклад. : С. М. Аврамченко, Т. І. Білуха, І. В. Євтушенко, М. П. Зажирко, І. В. Калашник, С. Ш. Раджабова, О. О. Святка. – Ялта : Кримський гуманітарний університет, 2007. – 86 с.
19. Макшанов С. И. Профессиональный тренинг / С. И. Макшанов // Психология профессиональной подготовки / [под ред. Г. С. Никифорова]. – СПб., 1993. – С. 44–81.
20. Мартинюк І. А. Динаміка розвитку професійно важливих якостей практичних психологів в умовах вузівської підготовки / І. А. Мартинюк // Зб. наук. праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка]. – К., 2003. – Т. 5, ч. 3. – С. 185–192.
21. Носков В. І. Проблеми підготовки психологів у системі вищої освіти / В. І. Носков // Зб. наук. пр. "Психологія". – К., 1999. – Випуск 4 (7). – с. 210–219
22. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. : Підручник. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.

23. Панок В. Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикуючого психолога / В. Г. Панок // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 4. – С. 5–7, № 5. – С. 4–6.
24. Прутченков А. С. Тренинг личностного роста : Методические разработки занятий социально-психологического тренинга / А. С. Прутченков. – М., 1993. – 47 с.
25. Радчук Г. К. Підготовка особистості майбутніх практичних психологів із досвіду роботи кафедри практичної психології Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка / Г. К. Радчук, І. П. Андрійчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 4. – С. 18–20.
26. Рибалка В. В. Професійна підготовка практичного психолога до роботи з особистісними проблемами клієнта / В. В. Рибалка // Персонал. – 2000. – № 5 (59). Приложение. – № 10 (15). – С. 24–28.
27. Чепелєва Н. В. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога / Н. В. Чепелєва, Н. І. Пов'якель // Психологія : збірник наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова. – 1998. – Випуск III. – С. 35–41.
28. Черный Е. В. Профессиональная идентичность практического психолога / Е. В. Черный // Практична психологія і соціальна робота. – 2000. – № 8. – с. 36–39.
29. Шевченко Н. Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки : [монографія] / Н. Ф. Шевченко – К. : Міленіум, 2005. – 298 с.
30. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность : теория, эксперимент, тренинг / Л. Б. Шнейдер. – М : Изд-во Моск. соц.-психол. ин-та ; Воронеж : Изд-во "МОДЭК", 2004. – 600 с.
31. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : [навчальний посібник] / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 264 с.